III. Fejezet.

Kazarok, Kozárok.

A magyar faj valamint Közép-Ázsiában, úgy Kaukaziában is számos népfelekezetekre ágazott el, melyeknek mindenike külön nevet viselt. A magyar fajhoz számittatnak a régiség-nyomozók egyhangu itélete szerint a Kazarok, Basilok (Palóczok), Bolgárok, Uzok, Sabir-Hunok *a*). Feladatom, Armenia irodalmi mezején magyar régiségi anyagokat gyüjteni, kötelességemmé teszi a mondott irodalom kútfőiben ittott elszórt és a fenn emlitett magyar néptörzseket tárgyazó tudósitásokat összeszedni és azokat a magyar tudósok használatára közzé tenni. Érdekesek azok akár régiségüket, akár ujdonságukat, akár végre hiteles voltukat tekintjük.

Kazar nevü népet Kaukaziában az V-dik század előtt Kr. után a régi világ görög és latin történelme nem ismert, ekkor is a kétes Akathir és Akatzir néven jönek elő Byzant iróinál, Chazar néven csak a VII-ik században találkozunk velök Heraclius táborában, miért általános a hiedelem a történetiróknál, hogy a Kazarok hajdan a Volgán túli téreken és a Kasp tenger keleti oldalán tanyáztak, honnan aztán a Törököktől nyomatva az V-ik vagy éppen a VII-ik században kerültek a kaukaziai torkolatokba.

Egészen másképp áll a dolog, ha a Kazarok nyomait Kaukaziában az örmény történetirás világánál fürkészszük, ebből kiderül, miként a III-ik század első éveiben 214-ben Kr. ut. tehát azon időben, midőn az Oxus körüli chus-hun

a) Hunnorum gens olim habitavit circa eam Maeotidis paludis partem, quae subsolanum ventum versus spectat, erantque Tanai flumine magis Septemtrionales ... Hi vero omnes communiter Scythae et Hunni vocabantur, privatim autem secundum nationes, alii aliter ex patria cuique et usitata appellatione nominabantur. Agathias L. V.

birodalom legnagyobb virágzásnak örvendett, már Kazarok népesitették a Kasp tengerpart észak-nyugati vidékeit a nélkül, hogy legkisebb okunk volna gyanitani, miszerint az általános népvándorlást szinte két, a keleti hun birodalom felforgatását a Törökök által pedig négy egész századdal megelőzött korban, a néhány száz mértföldnyi távolságra eső kelet-ázsiai tájékokról kerültek volna Kaukaziába. Hihető, miként mind a kelet-ázsiai, mind pedig a nyugoti Kazarok, mint szintén egyéb magyar ajku törzsek, egy az összes magyar fajt ös eredeti honában, historiai emlékezetet felülmuló időkben, egyaránt ért nagyszerü catastrophának köszönik eredetöket; innen azon a historiában valójában példátlan jelenet azon egy időben hasonló nép nevekre találni India határinál *a*), melyekre Kaukazia fagyos bérczei közt.

A Kazarokra vonatkozó legkorábbi (214-röl Kr. után) emléket olvassuk Chorenei munkájában a következő sorokban: „Ennek (Valarsnak uralkodott 194—214) országlása idejében az északiak: az-az a Kazarok és Basilok egyesült csapatai Szurhab-Venaszep nevü királyuk vezénylése alatt a Tzur kapun bétörtek, és átkelvén Cyrus folyóján Örményországba jöttek, kiket Valarses válogatott hadaival azonnal felkeresett és egy igen véres ütközetben megvert, azután a futamlókat a Tzur zárokig sőt azon belöl is jó darabig kergette, itt azoban a magát újból rendbeszedett ellennel kemény és makacs harcz keletkezett, melyben jóllehet az Örmények győztek, de Valars királyuk, kit a harcz hevében nyílveszszö talált, elesett. Fia Chosroes, ki a persa Artabannak országlása harmadik évében lépett az örmény trónra, atyja halálát megboszulandó, Örményország szinte minden csapatait összevonta, és általmenvén a nagy hegyen (Kaukazuson), a hegység harczias népeit fegyvere erejével meghóditotta . . . na-

a) Et jam Indorum Casiri. Plin. Historiae naturalis. L. VI.

gyobb biztonság okáért minden száz harczosból egyet magával kezesül elvitt, diadala és főuraságá jeléül pedig emlékoszlopot állitott hellen felirással [75]).

Orbeli István. „Antog, a Siuniak fejedelme, azon ürügy alatt, hogy Sapor, perzsa királynak akar udvarolni 305-ben Kr. ut. midőn az országán kivül a Kazarok ellen hadat viselt, 1700 főből álló csapatjával Ctesiphonba ment és a királyi kastélyt feldulta [76]).

Chorenei földirati munkájában: „Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunti Chasiri, Basilii, Hunni, Gudamakari, Massagetae *a*).

Asolich. Pakradi Asotnak, Örményország kormányzójának idejében, nagy csapás és romlás érte az országot, mert időszámitásunk 685-dik esztendejében Észak népei, kiket Kazaroknak neveznek, Iberiát, Albaniát és Armeniát elözönlötték, az Örmények és Iberok fejedelmeit az ütközetben megölték és iszonyu dúlást s rablást vittek végbe [77]).

Leontius. „Midőn Merován fia, Abdulmelik kalifa idejében, (708 Kr. ut.), a magokban meghasonlott Arabok egymás ellen harczoltak; az Örmények, Iberok és Albanok az alkalmat felhasználván, tőlük elpártoltak és az adót megtagadták, de alig élvezték három évig szabadságukat, már a negyedikben a Kazaroknak estek martalékául, kik nagy erővel beütöttek Örményországba, és egy véres csatában megölték Gergelyt, Örményország kormányzóját, több országnagyokat és Iberia, meg Albania fejedelmeit, azután apró csapatokra oszlottak, a nyilt városokat és helységeket kirabolták és temérdek zsákmánynyal és foglyokkal tértek viszsza honjukba [78]).

[75]) Chorenei 2. k. 65. l.
[76]) Indsidsian Armenia régiségei. 2. k.
a) Moses Chorenensis Geographia.
[77]) Asolich. Világ története.
[78]) Leontius.

A VIII-dik században a Kazarok, ugy látszik, némi barátságos viszonyban állottak az Örményekkel, arra mutat legalább azon, az imént idézett iró által felhozott körülmény, mely szerint a Kazarok táborában örmény harczosokkal találkozunk. „A Kazarok chaganja saját hadaival és harczedzett örmény csapataival, kiknek ismeretes volt előttük vitézsége és bátorsága, táborba szállott [79]).

Az utóbb felhozott történelmi emlékek az V-dik, VII. és VIII-dik, tehát azon századokból hangzanak, melyekben Kazaroknak Kaukáziában létezését, a byzanti irók tudósításai után, kétségbe senki sem vonta; a két első adat ellenben a III. és IV-dik század első éveiből való és megelőz mindent, mit eddig a kazar népről tudtunk, midőn nyilvánosságra hozza, miként a Kazarok ama kora századokban egy igen jelentékeny ágát képezték a kaukaziai magyar ajku népeknek.

A nyugot-ázsiai Kazarokkal a VII-dik század elején egyesültek a török iga alól menekülni törekvő és azért mind inkább nyugotnak tartó keletiek, kikkel a nyugotiakra szállott és közössé lett a Turk nevezet is, mely azelőtt csak a keletieknek volt sajátjuk, legalább az ez idő tájt Heraclius által segitségre hivott kaukaziai Kazarok: Anastius, Theophanes és egyéb byzantinusoktól kelcti Turkoknak hivatnak.

Anastasius: Heraclius cum Persas Constantinopolis occupandae consilium cepisse cognovisset, in tres acies exercitum distribuit universum... cum tertia secum educta ipse Turcos orientales quos Chasaros vocant ad belli societatem allexit. Porro Chazari Caspiis portis diruptis in Persidem irrumpunt *a*).

---

[79]) Apud Indsidsian. Antiquitates Armeniae L. I. p. 338.

a) Apud Fejér de avitis Magyarorum etc. sedibus p. 31.

Nestor: „Hernach kamen die weissen Ugren, und fingen an das Land der Slovenen unter dem Zar Heraclius an durch Kriegsthaten berühmt zu werden, sie haben wider den Persischen Zar Chosroes einen Feldzug gethan *a*).

Az arab Elmacin a VII-dik század elein támadt perzsa trónviszályokról értekezvén, a Kazarokat Turkoknak nevezi. „Chazarorum chaganus procerum Persarum subornatione in Hormosum (Persiae regem) movit, cui hic Bahramum ducem opposuit, qui ubi victoria potitus fuisset, regnum sibi usurpavit, non multo autem post a Cosra Hormosi filio profligatus ad Turcos id est Chazaros, quos prius vicerat, se recepit *b*).

Az előadottak nyomán Abul-Pharag-nak következő elferditett helye: „Nec destiterunt reges Persici haec fundamenta (portae Tzur) perquirere, coactis Turcarum excursionibus et Chazaris" ekképp lesz kiigazitandó: „coacti Turcorum sive Chazarorum excursionibus: pour empécher les courses des peuples de Khozar Nouschirwan roi de Perse avait fait batir une muraille pour les tenir renfermés au dela du mont Caucase — mond Herbelot *c*).

Az Arabok miután 637 körül Kr. ut. a perzsa birodalmat megdöntötték és urai lettek Örményországnak, a Tzur kapukat ostromlott és újan szerzett birtokaikat háborgató Turk-Kazarokkal a VII-dik és VIII-ik században változó szerencsével harczoltak, de végre sikerült mégis ezen akkoriban ifju erőben levő és hatalmának tetőpontján álló nemzetnek félelmes elleneiket Kaukazia torkolataitól eltávolitani. A lakhelyeikből kizaklatott Kazarok Krimiába és déli Oroszországba vonultak, itt jöttek aztán érintkezésbe a IX-dik században törzsrokonaikkal, a sajátképpi Magyarokkal.

---

a) Gatterer-Universal Historie; p. 988.

b) Elmacin. Historiae Arabiae Parte 1.

c) Herbelot Bibliothéque orientale p. 495.

IV. Fejezet.

Basiliusok.

Basilius, Basilaeus, vagy Basil-magyarokról a nemzeti régiség nyomozók, ha az egy Horváth Istvánt kiveszszük *a*) nem em'lékeznek, hihető miképp magyar népfelekezet nem is létezett, mely saját nyelvén magát Basilius néven nevezte volna; hanem egyike ez azon számos idegen alaku és származásu neveknek, melyek kivülről és jelesen a nemzeti név szók elferditéséről ismeretes Görögöktől ruháztattak a magyar faj egyes törzsökeire. Βασίλεωι (azaz regii) királyiaknak nevezték tudniillik a Görögök azon szerintök barbar népeket, kik királyi hatalom alatt éltek, igy voltak Basilius Scythák, *b*) Basilius Sarmaták *c*) Basilius Hunok *d*).

Állottak-e a két első rendbeli azaz scytha és sarmata Basiliusok nyelv és nemzetiségi tekintetben valamely összeköttetésben az Örményektől, mint azt alább látni fogjuk, Kaukaziában helyezett Hun-basiliusokkal, vagy a néven kivül semmi közük azokkal? meghatározni bővebb adatok hiányában nem lehet, némi vérségi összeköttetést mindazáltal sejdittetnek velünk Zosimus és Cedrenus tanusitásai, az első jóllehet kissé habozva a Basiliusokat a Hunokkal, Cedrenus pedig a Pacinácitákkal hozván kapcsolatba.

Zosimus comes„ Dum haec ita geruntur, natio quaedam Transistrianas gentes Scythicas est adorta, prius illa quidem incognita, sed quae subito tunc temporis emersit. Eos adpellant Hunnos sive adeo Regii (Basilaei) Scythae nuncupandi

a) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből. 8. l.

b) Herodot. Historiarum. L. IV.

c) Strabo L. VII. cf. Ptolom: l. V. Appiani de bello Mithridatico.

d) Mosis Chorènensis. Historiae Armenorum L. II. cf. Zenobii Historia Taronitica.

sint, sive quos ait Herodotus Istri accolas esse, sive denique in Europam ex Asia trajecere *a*).

Cedrenus. Pacinacae gens Scythica est, eorum Scytharum qui regii dicuntur (τῶν λεγομένων βασιλείων Ξκυθῶν.) magna et populosa et cui nulla alia gens Scythica resistere sola possit *b*).

A kaukaziai Basilok vagy Basilaeusok az örmény iróktól nyilván a magyar ajku népekhez számittatnak és majd a Kozarok majd ismét a Hunokkal hozatnak kapcsolatba.

A harmadik fejezetben közöltem Choreneinek egy helyét, hol az Örményeknek 214-ben Kr. ut. a Kazarok- és Basilokkali viaskodásai rajzolvák, miért a tisztelt olvasót azon helyre utasitva, itt csak azon körülményt emlitem meg, hogy Chosroes, fia Valarses királynak, ki a Kazarok- és Basilok ellen vivott harczban esett el, utóbb a nevezett népeket meghóditván, közülök számos főnököket elvitt magával Örményországba, kiemeltem pedig ezen körülményt főképp azért, mert a következő, ugyancsak Choreneiből felhozott történeti adat, éppen egy, a nagy Chosroes uralkodása alatt Örményországban megtelepedett előkelő Basilaeust állit előnkbe.

Artasesnek (88—129 Kr. ut.) idejében, Satinica királyné rokonai és kisérői az alan származásu Araveliek, mint vérei a nagy királynénak külön nemzetség- és főnökséggé (satrapia) alakittattak Örményországban, kik utóbb Tiridates atyjának Chosroesnek idejében a basilius gyarmat egyik nevezetes főnökével házasság által összeolvadtak [80]).

Mihran Iberia fejedelme (325. Kr. ut.) Tiridatesnek futár által jelenté, hogy az északiak azaz a Hunok és Basiliusok királya Ketrehon Sarmatiából beütött nagy sereggel Iberiába, országát tűzzel, vassal pusztitja és alattvalóit eze-

a) Zosimus Comes. Historiae Byzantinae. L. IV.

b) Cedrenus Historiae Byzantinae Tomo VI.

[80]) Chorenei Örmények történetei. 2. k. 58. f.

renként fogságba hurczolja. Őt magát pedig kényszeritette örmény földre menekülni. Mire a király az Abahuniak fejedelmét 30,000 emberrel azonnal Iberiába küldötte, ki a Basilokat az országból kinyomta elfogván közülök háromszáz válogatott harczost, azok közt három főnököt. Az ország oltalmára az Achczniak Drov nevü vezérének parancsnoksága alatt, négy ezer főből álló sereget hagyott, maga pedig a többi hadakkal és foglyokkal a reá várakozó királyhoz ment, ki a foglyokat Olgán várba vitetni parancsolá [81]).

Chorenei Mózes. Tiridates Örményország haderejével a Gargarok terére szállott Albaniában (körül-belől 327-ben Kr. ut.) hol az északiakat csata rendben találta, miért a két fél közt azonnal ütközetre került a dolog, melyben a király rendkivüli testi erejének bámulatos jeleit adta, neki vágtatván ugyanis az ellenség legsürübb tömegének, azon keresztül útat nyitott magának és őt nyomban követő harczosainak, karjának sulyos csapásaival számtalanokat földhez sujtott, kik szintugy viczkándoznak vala a földön, mint a hálóból a szárazra vetet halak. A Basilok királya látván az iszonyu romlást, melyet Tiridat viszen vala végbe seregében, a tarisznyájából egy hurokra vetett kötelet vett elé, és közelebb léptetvén a királyhoz oly ügyesen neki veté, hogy az, bal válla és jobb honaljánál fogva erősen derekához tekerődzött, mire az ekkép hurokba bonyolódott királyt, a kötélnél fogva teljes erejéből rángatni kezdé, őt lováról levonni és maga után vonczolni szándékozván, mi végre saját lovát is ösztönzé, de mind hasztalan, mert a helyett, hogy a királyt a nyeregből kivesse, a maga vesztére csak közelebb vonta magához, a király ugyanis, kinek jobb karja, melyet épp azon pillanatban, midőn a hurok rávettetett, felemelt vala, csapást idézendő bizonyos Basilra, különben is szabadon maradt volt, oly iszonyu csa-

[81]) Zenobius Taronia története 2. k. 29. f.

pást intézett ellenére, két élü pallosával, hogy őt éppen derékba ketté vágta és lovának is fejét leütötte.

A szörnyü csapásnak láttára, mely kettémetszett királyuk és vezéröket érte, a Basilok csapatai zavarba jöttek és megrémülve futásnak eredtek, kiket Tiridates Hunniáig kergetett, maga is azonban nem kevés kárt szenvedett seregében, számosokat, köztök Mantagoni Artavasdat, országa főhadvezérét vesztvén el; a kivivott győzedelmet mindazáltal használni akarván, a Hunok földére nyomult, tőlük ősi szokás szerint kezeseket vett, mely alkalommal velök és a többi északi népekkel egyességre lépett és közülök nagyszámu harczosokat vonván magához, Sapores Ardasir fia ellen indult [82]).

Az örmény martyrologiumban olvassuk Tiridatesről: „Győzedelmeskedett a Perzsákon és északiakon, Kedrehont és vezérét megölte, a Basilok királyát párviadalban kettévágta [83]).

Chorenei a földiratban a Basilokat egy helyt a Volga torkolati szigetek, egyebütt átalában Sarmatia lakóinak mondja: Etil (Volga), melynek a tengerbe szakadó ágaitól képezett szigetein bátorságban laknak a Basilok.. Sarmatiát számos népek lakják, ugymint: Kazarok, Basilok, Bulchuk stb. *a*)

Figyelmet érdemel a fegyver neme, melyet Chorenei előadása szerint a Basilok királya Tiridat ellen a viadalban használt, ugy látszik a hurokvetés egyike volt Ázsia hajdankori népei legkedveltebb fegyvereinek, már Herodot emlékezik bizonyos Sargatius nevü Perzsákról, kik a hurokvetésben kitünő ügyességgel birtak *b*).

---

[82]) Chorenei Mózes Örmények történetei 2. k. 65. f.

[83]) Örmény szentek élete. Tiridas és Szent Gergely.

a) Mosis Chorenensis Geographia, editionis Whistonianae L. IV.

b) Sunt quidam nomades, Sargaeii appellantur, et gente et voce Per-

Flavius József első Tiridates örmény királyról 76 évből Kr. ut. irja: miszerint kevésbe mult, hogy az Alanoktól, kik a mondott évben Örményországba beütöttek, hurokkal el nem fogatott *a*). Ammian végre éppen a Hunokról, kiknek a Basilok egyik felekezete voltak, beszéli: miként szokásban volt nálok ellenciket hurokkal törbe ejteni *b*).

V. Fejezet.

Bolgárok.

A Bolgárok Theophanes, Nicephorus, Constantin és más Byzantinusokban Hun, Hunobundobulgár, Onogunduri, Hunkotragoi és hasonló hun-magyar eredetet tanusitó neveken jőnek elő *c*). Az arab irók még jobban leleplezik előttünk a bolgár nemzetiség titkát, a Bolgárok nyelvét a Kazarokéhoz hasonlónak vallván. „Lingua Bulgarorum similis est linguae Cha-

---

sae, utentes reste e loris conserta, qua freti in proelium eunt. Est autem proelium eorum virorum hujusmodi: ubi cum hoste congressi sunt inficiunt eas restes in summum laqueos habentes, qui laqueus quum aut equum aut hominem adeptus est, eum ad se trahunt. Ita illi illaqueati conficiuntur: talis horum pugna est. Herodotus Historiarum L. VII.

a) Alanorum natio, his temporibus (sub Vespasiano anno 76) inito consilio ut terram Mediam et ulterius praedandi causa procederent . . . summa ergo facultate sine pugna praedabundi et usque ad Armeniam vastantes omnia processere. Ejus autem Tiridates rex erat. Qui cum his obvius bello conflixisset, non multum abfuit, quin vivus in illa acie caperetur. Procul enim quidam misso in eum laqueo circumdatum tracturus fuerat, nisi celeriter gladio rupisset laqueum atque ita effugisset. Josephus de BelloJudaico L. VIII.

b) Hunni cominus ferro sine sui respectu confligunt hostesque dum mucronum noxias observant contortis laciniis illigant, ut laqueatis resistentium membris equitandi vel gradiendi adimant facultatem. Ammianus Historiarum. L. XXXI.

c) Schlötzer. Allgemeine Nordische Geschichte. 21 Theil.

zarorum" irja Fraehn, Istekhri és Ibn-Haukal tudósitásai nyomán *a*). A Kazarokkal azonositja a Bolgárokat továbbá az orosz Nestor „kamen aus der Zahl der Scythen das ist der Kazaren die sogenannten Bulgaren und wählten sich Wohnsitze an der Donau" (501 Kr. ut.) *b*).

Görög, arab és hazai kútfők után magyar faju népnek lenni állitja a Bolgárokat a nemzeti régiségnyomozók Nestora a tudós és fáradhatatlan Fejér György „Bulgari occidentales seu nigri lingua sua Hunnica seu Magyarica primitiva cum Slavica commutata degenerarunt c).

A Bolgároknak magyar népfelekezet volta körül támadható minden kétkedést azonban csak is a derék Jerney által a magyarországi Izmaelitákról irt jeles értekezésében felhordott s az arab kútfők illető tudósitásaival legszebb összehangzásba állitott, számos magyarhoni oklevelek és hiteles historiai adatok képesek teljesen eloszlatni. Ki az emlitett értekezést figyelemmel olvasta, a jelen fejezet czimén, melylyel a Bolgárok a magyar faj körébe vonatnak, felakadni nem fog, az olvasót tehát a kérdésben forgó tárgyra nézve a dicsért munkára útasitva, abból e helyt csak is pár adatot fogok kölcsönözni, mely szükséges a Bolgároknak az örmény irókban előforduló Chajlantur melléknevének felvilágositására. „Azt kérdezzük már — mond Jerney — ugyan mit jelenthet nyelvünkön a Chalisius, ha igaz, miről Cinnamus kételkedni nem enged, hogy magok a Magyarok hivák igy pogány feleiket? E részben sem hagynak el régiségeink. Szt. László fennebb kiirt törvényeiben áll: „De negotiatoribus quos appellant Ismaelitas" egybevetvén a törvény szavaival

a) Fraehn. De Chazaris.

b) Stücke aus Nestors Jahrbüchern. cf. Gatterer Universal Historie. p. 988.

c) Aborigines et incunabula Magyarorum. p. 121.

Kálmán királynak a Zobori monostor részére ezer száz tizenegyedik évben kelt oklevele im e szavait: „Institores autem regii fisci, quos Hungarice Caliz vocant"; kiviláglik az Izmaelita és Kaliz név nem csak azon egy népfelekezetre tartozása, hanem az utóbbi magyarázatnál fogva „institor" jelentése, mely a negotiatorral ugyan egy, s nyelvünkben kalmár szóval tétetik ki. Honunkbeli számos helyek, mint Kál, Kalóz, Káló, Kálocz, Káloz, Kálozd, ugy szinte Kál és Kálos fentartották a Kalizok nevét, ugy látszik a kaland és kalandozni divatos szavainkban maradt meg e név igazi értelme és gyöke, melyet hangváltozattal a kal és kel gyökszó hoza elő. A kalandozás kétségkivül járást kelést jelent, és ily értelemben alakult a kalóz vagy kalész *a*); eddig a tudós férfiu adott értelmezését az örmény kútfők bámulatosan igazolják, sőt ezekből nem csak a tetszik meg, hogy a Caliz név helyesen van összekötve a kaland és kalandozni szavakkal, hanem e felett az is kiviláglik, hogy a nép maga is, mely kalandokat űzött hajdan, kalandornak hivatott, mint szinte hogy ezen kalandor melléknevü nép valósággal a bolgár volt légyen. Emlékeink tudniillik a kaukaziai Bolgárokat széltiben a magyar kalandor szótól csak kiejtésben különböző Khajlantur és Valentur néven nevezik és nagyon hihető, miképp a görög Chaliz és orosz Chwalgs, Chwalgn *b*) nem egyebek, mint a magyar kalandor, kalóz szóknak elferditései.

---

a) Jerney. A magyarországi Izmaelitákról mint volgai Bulgarok és magyar nyelvü népfelekezetről. Tudománytár 1844-ik év február, márczius, április és májusi füzeteiben.

b) Auch die Wolga fliesst aus diesem (Wolkowskischen) Walde her, geht ostwärts, und ergiesst sich durch 70 Mündungen in das Chawlynische Meer (so nennen die Russen das Caspische Meer) man kann also auf der Wolga zu den Bulgaren und Chwalysen reisen, Gatterer Stücke aus Nestors Jahrbüchern.

A legkorábbi emlék, melyet az összes történetirás a Bolgárokról felmutathat, kétségkivül az, melyet az örmény történészet atyja Mar-Ibas-Katina évkönyveiben megtartott, a következő sorokban: „Első Arsaces (127—114 Kr. előtt) uralkodása alatt, azon nagy belháboruk következtében, melyek a Kaukazus hegységben, név szerint a Bolgárok földén támadtak, közülök számosan hazájokat odahagyván, országunkba (Armeniába) jöttek és sok ideig laktak Chol termékeny vidéken“ [84]). Chol, Felső-Örményország Daik vagy Dahk tartományának Colchissal határos kerülete.

Mar-Ibas-Katina a Bolgároknak még egy más gyarmatáról is emlékezik Örményországban, mely Ararat középponti tartományát Felső-Phasiant (Phasiana Xenophonnál) nyerte lakhelyül „Valarsaces (149—127) miután a nyugoti sokaságot magától elbocsátotta, Saraitól nem meszsze azon tájékra szállott, mely előbb erdőtlen és Felső-Phasian-nak hivatott; utóbb pedig az e helyen települt Velentur bolgár gyarmat Vent nevü fönökétől Vanantnak neveztetett. A vidék falvai és egyéb helységei mind maig Vent, s fivérei meg ivadékainak neveit hordozzák“ [85]).

Whiston testvérek e helyt a Bolgárok Velentur melléknevét forditásukban kihagyták *a*), holott ezen szó a Chalis, Chwalin, Chwalinskoe, Chajlantur, kalandor szavaknak csak is módositott alaku őskori kiejtése levén, fontos felfedezésekre vezet; mert midőn egyfelől a kaukaziai Bolgároknak kalandor nevezetének a második században Kr. előtt divatban voltáról tanuskodik, másfelől a kapcsot képezi, mely Mar-Ibas-Katina Velentur Bolgárjait *b*) Eliseus kalandor Hunjai-

[84]) Mar-Ibas-Katina. Chorenei. 2 k. 9 f.

[85]) Ugyanott. Chorenei. 2 k. 6 f.

a) Mosis Chorenensis Historiae Armeniae. L. III. p. 90,

b) Az Örmények nyelvök sajátságánál fogva a kalandort valentur-nak, Hyrcaniát Vergán-nak, Iberiát Vraszdan-nak, a Hyrcánokat Vergánoknak és az Iberokat Virk-oknak mondották.

val összeköti, s egyszersmind egy nyomatékos historiai adattal többet ad kezünkbe, annak bébizonyitására, hogy a Bolgárok hajdan csakugyan a nagy hun-magyar népcsalád tagjai voltak.

Kaukaziai Bolgárokat értek én az előadottak nyomán valahol csak Kalandor-Hunokról vagy átalában Kalandorokról tétetik említés az örmény kútfőkben, hasonló helyek, főleg az imént nevezett Elisensban jönek elő, érdekesek ezek:

„Isdegerdes persa király látván, hogy a byzanti Rómaiak a békét megszegni nem merik, a Khajlandorok (Kalandor-Bolgárok) pedig Tzur Zár ostromlásával felhagytak“ [86]).

„A Persák látván, hogy az Albanok királyát sem szép szerint, sem fegyverrel engedelmességre hajtani nem tudják, temérdek pénzt küldöttek a Kalandorok országába és onnan az alan kapukon át Hunokat hozattak [87]).

Ugyancsak Eliseus bizonyos Béla nevü Kalandor-hunnak több tekintetből érdekes kalandját irja le, ki a keleti Chus-Hunok ellen törő persa Isdegerd táborában keresztény hitökért fogságban tartott örmény főnemesség, papság és az egész elnyomott nemzet iránti rokonérzelemből átment a Chusokhoz és tudósitotta őket a Persák királyának ellenséges szándékáról és hadi készületeiről. Az ide tartozó örmény szöveg magyar forditásban ekképp hangzik: „A már többször szenvedett megveretései miatt rendkivül felindult Isdegerd uralkodásának 16-ik évében újból táborba szállott a Chusok ellen, és Hyrcaniából az Avarok országába menvén, a bilincsekben sinlődő örmény országnagyokat és főpapokat erős őrizet alatt Nyuschabu erődben hagyta, kettőt közülök kivéve, kiket a táborban levő keresztények elrettentésére magával hurczoltatott.

[86]) Eliseus. A nagy vallási háborunak története. p. 9.

[87]) Ugyanaz. 8 k. 171 l.

Bizonyos Béla nevü Hun a Kalandorok királya nemzetségéből, ki titkon a kereszténységhez szitott és tanaikat örömest hallgatta, megsokalván a hallatlan kinzásokat, miket a zsarnok király a szent férfiakon naponta elkövet vala, mivel másképp rajtok segiteni nem tudott, általment a Chusokhoz és azok királyát mindenekről részletesen értesitette, elbeszélte neki a szerencsétlen örmény nemzetnek végetlen szenvedéseit, el a kaukazi Hunok őrizetének elfoglalását és leromboltatását a felkelt Örmények által; azt sem feledé elmondani, hogy a Persák, országa határihoz gyors léptekkel közelednek ugyan, hanem a táborban elégületlenség és békétlenség uralkodik a királynak rendkivüli kegyetlensége miatt, kit számtalan sokaságu hadai szintugy gyülölnek mint nagy kiterjedésü birodalmának különféle népei.

A Chusok királya távol attól, hogy Bélát kémnek tekintse vagy szavaiban legkevesebbet kételkedjék, barátságosan fogadta, bizodalmával megtisztelte és hitelt adott szavainak, anynyival is inkább, mivel a persa királynak hadjáratában, melyről Béla tudósitotta, valósulását látta azon tudósitásoknak, melyeket kémei a persa készületekről jóval előbb hoztak, minél fogva egybevonván haderejét, azonnal a Persák ellen indult, kikkel ez úttal nagyobb számuk miatt, nyilt csatába bocsátkozni nem mert, hanem táboruk szélső szárnyaira rá-rácsapván, azokban nagy károkat okozott, ily módon a király hadainak hol egyik, hol másik oldalánál teremvén, folytonos nyugtalanitások és csatározások által azokat anynyira kifárasztotta, hogy a király végre is seregének sürgetésére, nagy veszteséggel kényszerült viszszavonulni, kit a Chusok királya üzőbe vevén, országába nyomult, azt derekasan kirabolta és temérdek zsákmánynyal tért viszsza“ [88]).

[88]) Eliseus. Vallási háboru. c. 122.

Már fennebb mondám, hogy a felhozott irói hely több tekintetben érdekes, abban először ugyanis a különben is tiszta magyar és mind maig divatos nevü Béla, nemzetére Hunnak és Kalandor király fiának adatván ki, a Kalandorok Hun volta; másodszor: egybevetve Mar-Ibas-Katina fenn idézett helyével, hol a Bolgárok Kalandoroknak mondatnak, a Bolgároknak Hun-Magyar nemzetisége; harmadszor: a kaukaziai Hunoknak a bel-ázsiai Hunokkali rokonsága tüntettetik ki; s negyedszer végre a szives fogadtatás és feltétlen bizodalom, melyben Béla a Chusok királya udvarában részesül, tanusitja, miképp ez, bár mit mondjon Procop *a*), nem volt első sem egyetlen ily nemü találkozása a több századokkal azelőtt egymástól elvált kelet- és nyugot-ázsiai atyafias Magyaroknak, mert ha másképpen nem is, de legalább kalmárok és egyes vállalkozó kalandorok által érintkezésbe jöttek.

A Magyarok — irja Constantin — még Atelkuza lakhelyökből is elküldötték kalmáraikat Persia részeiben lakó véreikhez. „Ad Turcos vero — mond — ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores suos mittunt etiam nunc ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos, et responsa saepe ab illis per hos accipiunt“ *b*).

VI. Fejezet.

Sabirok. Gud-Makarok.

Constantin Porphyrogenitus irja: hogy a Magyarok hajdan Sabartoë-asphaloknak, az-az, a mint az első részben felfejtettem, Parthia Zapaortene nevü természettől erőditett lak-

a) Porro Ephthalitae et genus et nomen Hunnorum participant, licet cum Hunnis, quos nominamus, nullum ipsis commercium intercedat etc. apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

b) Constantinus Porphyrogenitus de administrando Imperio. c 38.

helyökről, biztos, bátorságos (ἀσφαλής) Sabiroknak hivattak. Az örmény kútfők, kiket követünk, Sabirokról Kaukaziában nem emlékeznek, de igen a Görögök, kiknek vallomásait ez érdekben, már csak azon oknál fogva sem hagyhatom érintetlen, mivel, a mint azt a következő részben látni fogjuk, Örményországnak egy egész, Kaukaziával éppen határos tartománya hajdan Sabir nevet viselt és Sabiroktól lakatott; e felett a kérdéses névnek Kaukaziában előfordultában új tanuságát látom azon általam több versen ismételt állitásnak: miként a magyar fajt elárulo helység és nép neveket Ázsia különböző részeiben és pedig mindenütt bizonyos csoportozatban fellelhetni. A derék Stritter Kaukazia Sabirjaira vonatkozó számos adatokat közöl a Byzantinusokból *a*), álljon itt egy pár azok közul. „Caucasi partes in orientem ac meridiem vergentes ad portas evadunt, quae Hunnos vicinos in Persarum ac Romanorum oras inducunt. Tzur altera, altera veteri nomine Caspia dicitur, ibi Hunni quos Sabiros appellant, et aliae quaedam gentes Hunnicae habitant *b*).

Anno XXV. Anastasii. 516. Hunni, qui appellantur Saberi (Οὖννοι οἱ λεγόμενοι Σάβηρ) Caspiarum portarum limitibus emensis, Armeniam suis incursionibus infestant *c*).

Hunuguri et Sabiri gentes Hunnicae *d*).

Sabiri gens Hunnica ad Caucasum habitant frequentissimi et in multos principatus rite divisi *e*).

A kaukaziai Magyarokról Gud-Makar néven csupán Cho-

a) Memoriae populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium etc. incolentium e scriptoribus Historiae Byzantinae a Jonanne Strittero Petropoli T. 1 Hunnicorum C. XII.

b) Procopius de Bello Gothico. L. IV.

c) Idem ibidem.

d) Cedrenus. Theophanes apud Stritterum.

e) Theophylactus.

renei emlékezik a földiratban. „Északi Sarmatiában számos népek laknak ugymint: Kazarok, Hunok, Bulchok (Bolgárok) Basilok, Abchasok, Kud vagy Guda-Makarok és Massageták *a*). Már egyebütt mondottam, hogy én a kud-magyar szót a chut-magyar vagy chus, kus-magyar szó elferditésének tekintem; ismeretes dolog, miként a „t" és „s" betük és hangok a semita nyelvekben különböző szójárás szerint egymás közt felcseréltetnek, a chus név szót például a Chaldaeus chutaeus, a Héber pedig chusaeus-nak hangoztatja *b*).

Mesrob örmény történetiró, Sapor persa király zsoldos csapatai közt kaukaziai Chusok=Kusokat emlit, „Sapores — mond ő — Urnajran a Hunok királyán kivül segitségül hitta Észak különböző népeit ugymint: Lipanokat, Chusokat, Kaspiakat, Buchurokat (hihető Bolgárokat), Kazarokat, Massagetákat [89]).

Enynyit kútfőink Kaukazia magyar népeiről. Mikor és honnan kerültek a mondott tájékokra, a felhordott történeti adatokból kivenni nem lehet, hanem anynyit mégis teljes bizonyossággal tudhatunk belölök, hogy a II-ik században Kr. előtt Kaukaziában virágzó álladalmakkal birtak, nagy hatalmas népség voltak, kik daczára a kaukaziai vaskapuknak és óriási erőditményeknek, Elő-Ázsia miveltebb államaiba bebecsaptak.

A nemzeti életnek ily kora és ily nyilvános jelenségei sokkal korábbi eredetre mutatnak a második századnál Kr. előtt; létezésök első korszaka Kaukaziában minden bizonynyal a történetirás előtti századok sűrü homályába vész el. A magas régiség és homály, mely az észak-nyugoti ázsiai

a) Moses Chorenensis in Geographia cf. Saint Martin Memoires sur l'Arménio. T. 2 p. 385.

b) Bochart Phaleg L. IV. cf. Calmet Genes. c. 2. Cellarii Geogr. L. III.

[89]) Mesrob. Sz. Nierses élete.

Magyaroknak szintugy fedi eredetöket, mint a keletieknek egyfelöl, másfelöl a nemzetség és helység neveknek, melyek itt is amott is egyaránt elöfordulnak, meglepő azonsága és egyéb körülményeknek hasonlatossága igazolja egyszersmind azon állitásomat, miszerint, jóllehet mind két rendbeliek csalhatlanul egy törzsnek ágai, egy népcsaládnak tagjai, mindazáltal sem a nyugotiakat a keletiektől, sem ezeket amazoktól közvetlen származtatni nem lehet, hanem mind két rokon népfelekezet kétségkivül egy közös anyaföldnek gyermekei, melyet historiai emlékezetet meghaladó időben, elöttünk ismeretlen okokból, oda hagyni és két szinte egyenlő részre voltak kénytelenek elszakadni.

Ázsia azon két különböző részét, melyet az ekképp külön vált magyar gyarmatok egykor népesitettek, örmény történelmi kútfők világánál felkutattuk, hátra vagyon, hogy felkeressük és kijeleljük a szülőföldet, mely kezdetben az összes magyar fajt kebelében ringatta.

Minthogy azonban éppen a kaukaziai téreken történt a két egymástól hihető évezeredek óta külön vált bel- és szélső ázsiai Magyaroknak viszont-találkozása, nem tehetem, hogy ezen fontos eseményről pár szóval meg ne emlékezzem.

A Vár és Chun nevü törzsnek egyik ága volt első, mely Kelet-Ázsia magyar népei közül Kaukazia tartományaiba és onnan tovább nyugot felé vonult, váratlan megjelenésök kaukaziai törzsrokonaikat, kik öket valóságos Avaroknak lenni hitték, nem kis rémülésbe ejtette, miért öket ajándékokkal megnyerni igyekeztek, amazok viszont véreik tévedését hasznukra forditandók, magukat valóságos Avaroknak adták ki; a részrehajlatlan történetirás azonban öket Ál-Avar, Pseudo-Avares névvel bélyegzi *a*).

a) Theophylactus apud Stritterum et Priscus Avaricorum. c. 1.

Az Avarokat az Euthalita Hun nagy birodalom felforgatása után a VI-ik század végével a keleti Magyarok számos seregei követték; ekkor ütötték fel sátoraikat a Jaik és Volga közti téreken az Uzok, Pacinaciták, Kazarok és Magyarok *a*).

A hires derbenti okmány tanutétele szerint, mintegy hetven évvel Mahomed születése előtt a Mogolok (Mogor, Magyar) számtalan népei tüntek fel, kik északi Tibettel határos vidékekről szállottak Astrakan síkjaira, itt két ágra szakadtak, melynek egyike a Volga folyó hoszszában északnak, másika pedig tovább nyugotnak tartott, és ezen utóbbi alapitotta Kaukaziában Madschart *b*).

Medicis Mihály örmény térítő két versen látogatta meg Madschar város romjait 1820 és 1828-ban. A romokon fekvő falu ma is Madscharnak neveztetik. „Madschar — mond ő — derék falu 60 mértföld távolságra a várostól (Derbent) északra, melyben mintegy 60 családból álló örmény község létezik. . . . A lakósok általában földmivelők, a föld nagyon termékeny, sok és jó gabonát terem. Madschart temérdek, régi, idomtalan alaku épületek romjai környezik, melyeket a lakósok lassanként lerombolván, a nyert anyagot házak épitésére használják; találtatnak itt óriás szerü földalatti sirboltok és azokban öt sing hoszszu és két sing széles kőkoporsók, melyek fedelein négyszegü emelkedett téren ismeretlen alaku betük vésvék. E volt az egykor nevezetes Madschar város az elökori Scythák épitménye. Ezen várostól vették nevöket a mostani Madscharok amazok ivadéki [90]).

A kelet- és nyugot-ázsiai magyar faju néptörzseknek

a) Constantinus Porphyrogencta de adm. Imperio c. 38.

b) Fejér. De avitis Magyarorum sedibus. Jerney. A Kuma melléki magyar városról. Tudománytár 1843 január. füzet.

[90]) Medicis Mihály. Útazás Lengyelhonban sat.

előadott egyesüléséből Kaukaziában magyarázható nézetem szerint, a magyar faj különböző törzsökeit mind maig jellemző arcz- és haj-szin különbözőség, mely a régi irók figyelmét nagy mértékben magára vonta, de a melyet megfejteni képesek nem voltak, léteztek tudniillik fejér és fekete Hunok *a)*, fejér és fekete Cumánok *b)*, fejér és fekete Ugrok *c)*, fejér és fekete Kazarok *d)*, fejér és fekete Bolgárok *e)*.

a) Procopius de bello Persico, vide Fejér de peregrinis nominibus,
b) Hammer, a Magyarok eredeti lakföldéről. Évkönyvek. 3 köt.
c) Nestor, Russische Annalen. Schlötzer.
d) Remusat. Recherches sur les langues Tartares. Paris 1820.
e) Jerney, a magyarországi Izmaelitákról. Tudománytár april 1844.

HARMADIK RÉSZ.

A Magyarok Armeniában.

I. Fejezet.

Chusok, Kusok.

A Magyarok szülőföldje és eredeti lakhelye nézetem szerint Nagy-Örményország, név szerint annak északi része, mely hajdan Felső-Armeniának neveztetett, és az Araxes folyó melléke. Feltaláljuk itt a magyar ajku néptörzseket, kevés kivétellel, mind azon különböző nevek alatt, melyeken Közép- és Észak-Ázsiában, maga a nevezett folyó neve nem egyképpen áll kapcsolatban a Magyarok eredeti Chus nevével. A tudós Baxter annak következő érdekes értelmezését adja. „Dici videtur Araxes Armeniis tanquam Ἀροι Χοῦς hoc est fluvius τῶν Οὔννων sive Τουρκῶν. Idem enim Persis Τούρκ et Britannis Turch quod Graecis Πόρκος mutata tantum prima consona et ὄγεν sive Hunni Tartaris sunt sues. Porci autem vocati sunt Hunni quod Troglodytae essent et terram fodicarent. Recte igitur Mosi Araxes dicitur Ge-chun, LXX Interpretes fecere Γέων quod esset alveus Hunnorum, hoc est quod prius dixeram Ἀροι-χοῦς. Si quidem Ge Hebraeis cavitas est ut Latinis cavum. Graecis κόϝον, Armenis κοῦς et Britannis cau, quae omnia ad Graecum Γαῖα vel Γέα referri manifestum est. Recte igitur Mosi dicitur Ge-chun circumire terram Χοῦς vel Χοῦζ quod est Turci. Siquidem Cossaeos a Me-

dis hic amnis dividit ὕπερ τῆ τῆς Μηδίας ἡ τῶν Κοσσαιῶν inquit Strabo hoc est supra Mediam Cossaeorum terra est *a*).

Hoc flumen Virgilio dicitur Oaxes prima Ecloga. „Et rapidum Cretae veniemus Oaxem", ut cognominis sit hic fluvius et alteri Bactrianorum Oxo, nam sive scribatur Ὦξος sive Ὦξος sive Ὀάξης tantundem fuerit; αἶα enim vel οἶα Χοῦς aqua erit Turci ut ἄροι-Χοῦς fluvius Turci *b*). Baxter szerint a görög hangzásu Araxes az örmény Ἄροι—chusból származott és értelme a mondott nyelvben gyökerezik, mert „aru vagy aroi" örmény nyelven árkot, folyót, chos pedig disznót jelent, jóllehet én a chus szót, az aroi chus vagy Araxes szóban nem a chus vagy chos disznó szóból, hanem Chus ősapánknak nevéből származottnak tartom, de legyen bár miképp, anynyi minden esetre bizonyos, miszerint a chus szó az Ἄροι-chus-ban rejlik, miből lett aztán a görög kiejtésü Araxes, az örmény Jerasch vagy Jera-sach, a mi ismét a Sák névre emlékeztet. Az Araxes szó a mondottak szerint egy koru és egy eredetü a Magyarok öskori Chus, Kusch nevével.

Baxter felhozott soraiban végre Araxes vizét Gihonnal a paradicsomi folyók egyikével azonositja; ugyanazt állitják: Reland, Calmet. A tudós Jahn Michaelis nyomdokin Oxust tartja Gihonnak. Két ok birta őt ezen eltérő véleményre, először: mert Oxus a keletiektől valósággal Gihonnak neveztetik; másodszor: mert Oxus vizénél hajdan Kus vagy Kusch nevü föld és nép létezett. Szavait itt adjuk: „Aus den Neueren verstehen einige mit Reland . . . unter Gihon den Araxes, Michaelis aber den Oxus an welchem ein Land Cosch oder Cusch liegt . . . In der that ist Gihon der Oxus der noch jetzt diesen Namen trägt *c*).

a) Baxter Glossarium antiquitatum Romanarum in voce Ascania.
b) Baxter. Glossarium antiquitatum, Ascania.
c) Jahn. Archaeologie I. Theil 1 Band p. 24.

Nem szándékom szentirási fejtegetésbe és még kevésbbé a Paradicsom helye felett vitatkozásba bocsátkozni, Jahn engedelmével azonban a tárgyalt kérdés érdekében szükségesnek tartom megjegyezni, először: hogy Oxus folyónak Gihon neve későbbi eredetü és a VII-dik századnál, nevezetesen az Arabok hóditásai korszakánál alig ha lehet felebb vinni, azelőtt Oxusnak és Araxesnek neveztetvén, hihető azonban, hogy valamint a Ge-chun és Aroi-chus Baxter értelmezése szerint Alveus-Hunnorum-ot jelent, ugy a Gihon vagy a mint Abul-Faradzs-nál olvassuk Dzsi-Hun és Dzsei-Hun nevezet is a keletiektől hasonló értelemben vétetett.

Másodszor: Chus nép és föld létezését Oxus mellékén értekezésem első részében számos adatokkal bébizonyitottam, abban tehát örömest kezet fogok tudós Jahn és Michaelissal, azon megjegyzéssel: hogy az örmény irók nyomdokain egy egész hason nevü tartományt találunk Armeniában, még pedig éppen a kérdéses Araxes vizénél, mit ha a jeles biblicusok tudnak vala, miután a paradicsom más három folyója eredete helyére nézve Reland és Calmettel egyeznek, a negyediknek kútforrását több száz mértföldnyi távolságra a Paropamisus hegy aljában minden bizonynyal nem keresik vala, s pedig annál inkább nem, mivel Araxes a régi és újabb földirók tanutétele szerint ugyanazon hegységből fakad, melyből Tigris, Euphrates és Phison mai néven Phasis.

A régiség-kutatók kedveért álljon itt pár irói hely, mely a paradicsom négy folyójának, Örményországban, azon egy hegységben csaknem egy forrásból eredetére vonatkoznak.

Sallustius author certissimus asserit Tigrim et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longius dividantur spatio medio relicto multorum millium *a*).

a) Seneca.

Porro Salustius author certissimus asserit tam Tigris quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari *a*).

Tigris et Euphrates uno se fonte resolvunt.
Et mox abjunctis dissociantur aquis *b*).
Quoque caput rapido tollit cum Tigride magnus
Euphrates, quos non diversis fontibus edit
Persis (Armenia) *c*).

Euphratis et Tigridis fontes inter se distant ad stadia duo millia et quingenta *d*).

Araxes eodem monte quo Euphrates sex mille passuum intervallo, auctusque amne Musi defertur in Caspium mare *d*).

Masio orientem versus Niphates mons imminet ex quo Euphrates et Araxes fluunt alter ad ortum alter ad occasum *e*).

Niphates, hinc et Tigridis fontes proveniunt *f*). Hanc (Colchidem) Phasis illabitur ingens flumen quod ortum ex Armenia ducit *g*).

Quartis castris pervenit ad Tigrim fluvium. Phasim Tigrim incolae vocant oritur in montibus Uxiorum (in Armenia) *h*).

Gihonról a Hetvenek fordítása szerint mondja a szent könyv: „ipse est qui circuit omnem terram Aethiopiae", az eredeti szövegben pedig ez igy áll: „ipse est qui circuit omnem terram Chus". Chus tehát a Hetveneknél Aethiopia, és ez ellen semmi kifogásunk, főképp miután Sz. Hieronymus is megvallja, miszerint a Zsidók Aethiopiát közönségesen Chus-

a) Servius in Virgilio.
b) Boëthius de consolatione Philosophiae. L. 5.
c) Lucanus Pharsal. L. 3.
d) Strabo, de situ orbis.
e) Plinius, Historiae naturalis. L. 5. c. 9.
f) Strabo. L. XI.
g) Strabo. L. XI.
h) Curtius in vita Alexandri.

nak mondják *a*). Flavius József hasonlólag irja: hogy az Aethiopok Chus nevöket állandóul megtartották. „Chuso nihil detrimenti tempus attulit, Aethiopes enim quibus praefuit nunc quoque tam a se ipsis quam ab Asianis omnibus Chusaei nominantur *b*). Ugy de ha Chus Aethiopia, miként lehet Araxes Gihon, hol Armenia Araxesénél a Chus föld vagy Aethiopia, melyet körüljárjon? Mielőtt ezen kérdésre megfelelnék, szükséges megjegyeznem, miként a régi világnak nem egy népe vagy tartománya viselt Chus és Aethiopia nevet. Aethiopiának hivatott, mint azt az első részben megmutattam, a Kelet-Indiával határos Sákok földe, továbbá Arabiának Veres tengerpart melléke *c*), Persiának Susiana vagy Elam tartománya a mai Chusistan *d*), Chusaeusok vagy Chaldaeus kiejtés szerint Chutaeusokkal népesitette Salmanassar a fogságba hurczolt Izraelita tiz nemzetségétől üresen hagyott Samariát *e*).

Szent Hieronymus és Sofronius még egy más Aethiopiáról értesitenek bennünket; Apsar, Hyssus és Phasis torkolatinál Cholchisban. Az első Mátyás apostolról irja: „In altera Aethiopia, ubi est irruptio Apsari et Hyssus portus praedicavit Evangelium". Az utóbbi hasonlót ir sz. András apostolról: „Magnae Sebastopoli praedicavit, ubi Apsari est irruptio et Phasis fluvius, illic incolunt Aethiopes interiores *f*). Világos a mondottakból, miszerint hajdan több Chus és azzal egyértelmü Aethiopia nevü nép létezett, kiknek a név hasonlatosságánál semmi egyéb közök egymás közt és a Chus-Magyarokkal. Calmet, szentirás magyarázó, a chus nevezet ily meszszi elágazásának következő okát adja: „Persuasum

a) Quaestiones Hebraicae ad Genesim. Quaestio 20.
b) Antiquitatum Judaicarum L I. C. 7.
c) Bochart Phaleg. L. IV. c. 2.
d) Bochart Phaleg. L. II. c. 2.
e) Calmet commentariorum in Genesim. c. 2.
f) Bochart Phaleg. L. IV. c. 31.

habemus plures distingui in scriptura ejusdem nominis Chus regiones, quibus affinia nomina indiderunt plures posteri Chus, filii Cham novas subinde et novas colonias in varias regiones deducentes *a*).

Hátra van, hogy megmutassam, miszerint Örményországban Araxes vizénél Chus vagy Kus, és a mi avval egyet jelent Aethiopia nevezetü föld és nép valósággal létezett.

Az örmény földirók Örményországban. Artzach tartományban Araxes vizénél, egy nagy kiterjedésü kerületröl emlékeznek mely Kusdinak neveztetik. Kusdi pedig nézetem szerint nem egyéb, mint Chus, Kus. Mechitár névszótárában „Arik" szó alatt olvassuk Kusdi, másképp Kus [91]). A tudós armenista Saint Martin Chorenei Mózes Armenia leirásában elöforduló Kusdi szóra megjegyzi, miképp az a Chussal azon egy jelentésü. „L'Arie appellée par l'auteur armenien Khusdi Chorasan est Chus de l'orient, la Perse proprement dite, designée par le nom de Khouzdi Memrooz n'est pas autre chose que Chus du midi, la Medie appellée Khousdi Khabgokh me parait être Chus du Caucase" *b*).

Indsidsian régi földirók nyomán Artzach tartomány kerületeit ekképp adja elö: „Artzach" kerületei: Hapant. Vajgunik, Pérczor, Médsz-Iránk, Médsz-Govánk, Haszlank, Sziszagan, Kusdi sat. [92]). elöjön az továbbá Chorenei, Vartan és Mechitár földirati munkáiban. Indsidsian miután kusdi vagy kus föld körüli nézeteit és Reland meg Calmet véleményét elöadta, kik Araxest Gihonnal azonositják, ekképp folytatja beszédét: „Enynyit az emlitett tudós irók, kik Örményország

a) Calmet Commentariorum. c. 10.

[91]) Mechitár, a nagy névszótárban. Arik szó alatt.

b) Saint Martin Mémoires Historiques et Geographiques sur l'Arménie. T. 2.

[92]) Indsidsian, Örményország régiségei. 305 l.

földleirásával teljesen ismeretlenek voltak, de mi, kik a nélkül nem szükölködünk, feltaláljuk a Mózestől kijelölt földet Örményországban, mely nem más mint Artzach tartománynak Kusdi nevü vidéke Araxes vizénél; miért Mózes Kus földét jól meg kell különböztetni a Zsidóktól Chusnak nevezett Aethiopiától, minthogy Mózes Gihon vize leirásában a Chus névvel nem sajátképpi Aethiopiára, hanem Örményország Araxes melléki Chus, Kus vagy Kusdi kerületre czélozott [93]).

Ugy látszik azonban, hogy a Chus szónak Aethiop és hason értelmü magyarázatai sem voltak szokatlanok az Örményeknél. Chorenei Mózes tudósit, miként Zarmair Armenia királya, aethiop sereggel küldetett Priamus segitségére Teutames Assyria királya által, kinek főhatósága alatt állott [94]). Siciliai Diodor Zarmairt Memnonnak nevezi, a többiben egyez Choreneivel *a*). Hol vette az örmény király az Aethiopokat, ha nem Örményországban? — Cyrus és Araxes összefolyásánál fekvő Otene tartomány lakói tudniillik az Örményektől széltiben Szievortiknak neveztetnek, mi nem más, mint a Chus meg Aethiop szónak örmény értelmezése, miután Szievortik örményül anynyi mint Feketefiak. A tudós örmény archaeologus Indsidsian a szievorték név szót közvetlen Chus, Cham fia nevéből származtatja „Udi (Otene) tartomány lakóinak ősapja volt Chamnak fia Chus, kit János pátriárcha Szievnek (Chus, Aethiop) nevez, honnan Udi lakói Chusoknak vagy a mi egyet jelent Szievortiknak hivattak“ [95]).

János pátriárcha érintett helye ekképp hangzik: „A Szievortik ősapjuk Sziev (Chus, Aethiop) nevéről vették ne-

[93]) Indsidsian, Örményország régiségei I. Rész I. Fej.

[94]) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 1 k. 96 l.

a) Diodorus Siculus Historiarum. L. II.

[95]) Indsidsian, Armenia régiségei. 1 k. 262 l.

vöket, és alább ismét „Szievug eldődükről a nemzetséget nevezik Szievortiknak [96]). Buxtorf Armenia Savortiit, kiket keleti kútfőkből ismert Savir Thogorma fiától származtatja. „Savortii Armeniam incolentes et Savir decimus filiorum Thogormae“ *a*).

A Chusok nevöket Örményországban nem csak Araxes folyó meg Kusdi kerület és az imént tárgyalt Szievortik nevében; hanem e felett még több más helység- és család-nevekben is megörökitették. Mechitár a kérdéses tájakon Chus nevü kiterjedt és virágzó nemzetségről [97]), Abul Faradzs Cusa-dag helységről: „Anno 640 (Hegirae) Sultan Giyatho-ddin Cai Cosrou in Armeniam contendit . . . ad bellum Tataris inferendum occurruntque exercitus in partibus Arczegani (Arczach) loco dicto Cusa-dag“ *b*), Strabo Cossaeus népről emlékezik. . . . „Supra Mediam autem Cossaeorum terra est“ *c*), tudva van pedig, hogy Felső-Mediának Atropatene tartományát, Örményország Otene tartományától Araxes folyó választja. „Atropatene ab Armeniae Otene regione discreta Araxe“ mond Plinius *d*).

Hogy itt Chus, Kus, Aethiop és Szievorti nevezetek alatt nem valamely fekete arcz szinü vagy éppen néger népet kellessék érteni, magától értetik. A görög Aethiop mint szintén az örmény Szievorti névszó e helyütt csupán betü szerinti értelmezései levén az eredeti Chus név szónak, melyek elébb az örményországi felföldön és Araxene teren lakott Sáka és rokon faju Magyar-Scythákra, azok kivándorlása után pedig

[96]) János pátriárcha A Pakraduni királyok kora.
a) Buxtorf, de Cabri. Basileae anno 1660.
[97]) Mechitár, a névszótárban — Kósiánk szó alatt.
b) Abul-Pharagii Historia Dynastiarum. p. 314.
c) Strabo, de Situ Orbis. L. II.
d) Plinius, Hist. Nat. L. VI. c. 13.

a helyeikbe lépett örmény faju népségekre ruháztattak, a nélkül azonban, hogy a mondott tájakon lakott magyar vagy örmény ajku népek arczszinének jellemzésére vonatkoznának.

II. Fejezet.

Sákok.

Chorenei Mózes: Cyrus és Araxes öszszefolyásánál fekszik Sakasene [98]).

Byzanti Faust: Hadat viselt Musel az Albanokkal és viszszafoglalta tőlük: Udi, Sakasen és Cholt tartományokat meg a Kartman völgyet, a Cyrus vizét rendelvén, mint volt annak előtte is, határszélül a két ország, Armenia és Albania közt [99]).

Sakasen, Sákoktól lakott helyet, tartományt jelent. A Görögök és Rómaiak azt Sacassene *a*) Sacassini *b*) Sacassani *c*) Sacastene és Sacapini *d*) néven jelölik és Sák Scythákról akképp nevezettnek állitják. Sacae — mond Strabo — tales invasiones faciebant, quales olim Cimmerii ac Trieres, interdum longinquas interdum propinquas nam et Bactrianam occupavere et optimam Armeniae regionem adepti sunt, quae ab ipsis postea Sacasene est appellata *e*).

Postea est Sacastene quae et Albaniae et Cyro flumini finitima est, deinde Gogarene *f*).

---

[98]) Mos. Chorenensis editionis Whistonianae pag. 364.

[99]) Faustus Byzantinus. Örmények történetei, 14 f. 210 l.

a) Strabo. L. XI.

b) Plinius, Hist. naturalis. L. VI. C. XI.

c) Ptolomaeus Cosmographiae. L. V. c. 13.

d) Isidori Characeni Stathmi Parthici.

e) Strabo. L. XI.

f) Idem ibidem.

Postea Sacastene Sacarum Scytharum regio dehinc Barta civitas. Isidorus Characenus *a*).

His Medi adjuncti erant, deinde Parthi et Sacae . . . his proximi Albani et Sacasinae. Arrianus *b*).

Siciliai Diodor kezdetben Örményországban Araxes vizénél lakottaknak és onnan egyfelől északra Kaukaziában Tanais vizéig, másfelől keletre Indiáig elterjedteknek mondja, mi a jelen munka két első részében felhozott történeti tényekkel és felfejtett s alább előadandó nézeteinkel bámulatosan egyez, és azokra nem kis világot derit; ide tartozó érdekes helye a következő: „De Scythis habitantibus finitimam Indis regionem ex parte dicendum. Hi enim primo parvam regionem possidebant, deinde paulatim per vires et virtutem aucti regiones quidem multas subegerant, gentem vero ipsam Scythicam in magnum imperium gloriamque sublimarunt. Primo ergo juxta Araxem fluvium pauci omnino habitarunt, nacti postea regem bellicosnm et militari virtute praecipuum regionem aquisiverunt, montanam quidem usque ad Caucasum, campestrem vero usque ad Oceanum et Maeotida paludem aliaque loca ad Tanaim usque flumen, versis autem ad alteram partem armis potentia sua extensi sunt usque ad Nilum Aegypti, redactisque multis et magnis nationibus hic intermediis in potestatem, protenderunt imperium Scythicum illic quidem ad Orientis Oceanum, hinc autem ad Mare Caspium, aucta enim est valde haec natio, habuitque reges memoria dignos a quibus quidem partim Sacae, partim Massagetae cognominati sunt, aliqui autem Arimaspi *c*).

Plinius a Sákokat hajdan Aramaeus néven nevezetteknek mondja: „Ultra sunt Scytharum populi, Persae illos Sa-

a) Stathmi Parthici.

b) Arrianus, de Expeditione Alexandri. L. III. C. XI.

c) Diodori Siculi Bibliotheca. L. II.

cas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos *a*), mi ismét armeniai eredetre mutat, Armenia hajdan a Keletiektől sőt magok az Örményektől is széltiben Aramaeának neveztetvén *b*).

Strabo a Sakokat Örményországban jövevényeknek tartja, abban mindazáltal egyez Diodorral, hogy Armenia Sacassene tartományát a Sákok nyugat-ázsiai lakhelye középpontjául tekinti, honnan rabló kalandjaikat a szomszéd Cappadocia és Pontus rovására üzték. Egy hasonló hadjárat alkalmával — irja Strabo — történt, hogy midőn a nyert gazdag zsákmányon vigan osztoznának, a véletlenül reájok ütött Perzsáktól egy lábig felkonczoltattak. Zelában Kis-Örményországban, hol e történt, a Perzsák Diána tiszteletére roppant templomot emeltek és Saca vagy Sacaea nevezet alatt évenként tartandó ünnepet rendeltek *c*).

Figyelmet érdemel itt még azon Strabo által felhozott körülmény, miszerint mind Pontus-, mind pedig Cappadociában, a hol tudniillik a Sakok megfordultak, egy-egy Comana

a) Plinii Hist. naturalis. L. VI.

b) Bochart, Phaleg L. II. c. 5.

c) Sacae optimam Armeniae regionem adepti sunt, quae ab ipsis postea Sacassene est appellata, atque usque ad Cappadoces processerunt eos praesertim, qui ad Euxinos vergunt, quos Ponticos vocant, sed cum ex spoliis festa celebrarent, Persarum imperatores eos noctu adorti funditus delevere, ac petram quamdam in campo sitam in montis figuram exaggerantes muro circumdederunt, atque Anaitidis et Sociorum Deorum Amani et Amandati, qui sunt Persarum numina, constructo delubro, annua ibi solennia instituere nomine Sacaea, quae ab iis qui Zela habitant adhuc celebrantur, sic enim locum eum vocant. Nam id oppidum magna ex parte eorum est, qui sacri servi appellantur . . . atque ubicunque Deae hujus (Anaitidis) templum est Sacaeorum festa celebrantur. Positis enim die ac nocte Bacchanalibus viri simul ac mulieres eousque potant, donec stupore comprehendantur. Strabo. L. XI.

nevü város létezett, hol hasonló templom és hasonló Sacaea ünnepély hirdette a késő maradéknak a Sakokon nyert győzelmet *a*).

Minden körülményeket egybe véve, kétséget nem szenved, miképp a Comana nevezet kapcsolatban áll a Kun vagy Cumanus magyar néptörzs névvel és a Sakkal egy jelentésü.

a) Zeletica regio Zela urbem super aggere Semiramidis conditam habet, in ea templum est Anaitidis, quae ab Armeniis colitur. Hoc in loco sacra cum sanctimonia maxima celebrantur et jus jurandum de rebus maximis hic fit, sacrorum servorum multitudo et honores sacerdotum ab regibus facti eundem ritum habent, quem supra (in Comana Ponti et Cappadociae) memoravimus. . . . Nam reges olim Zela non ut civitatem sed ut Persicorum deorum templum colebant, et sacerdos rerum omnium potestatem habebat. Habitabatur a multitudine sacrorum servorum et a sacerdote potestatem maximam habente. . . . Non enim pauca haec urbs possidebat. Pompeius multas ei provincias adjecerat . . . Posteriores Romanorum duces ex Comanis in partes divisis alia sacerdotibus Comanorum dederunt alia sacerdoti Zelorum.

In Antitauro convalles sunt profundae in quibus sita sunt Comana, civitas memoratu digna et Bellonae (Anaitidis Persicae) fanum, quod illi (Cappadoces) Comana vocant. Ea civitas clarissima est maximamque numine afflatorum sacrorum servorum multitudinem habet. Eam Cataones incolunt, qui quamquam regi subditi sunt, parent tamen sacerdoti, qui fani et sacrorum servorum magna ex parte dominus est, qui tempore quo nos peregrinati sumus supra sex millia erant, viri simul ac mulieres. Fano regio adjacet non parva cujus fructum ac proventum sacerdos accipit. In honore secundus est in Cappadocia post regem, urbem Sarus amnis interfluit.

Ultra Pharnacaeam sunt Comana Pontica eodem nomine quo majoris Cappadociae Comana, et eidem deae consecrata et inde aedificii exemplum sumtum et fere simili ritu utuntur et sacrorum et divinationum et cultus erga sacerdotes et iis maxime, quae ante reges fiebant, quando bis in anno in festis quae deae exitus appellantur. Sacerdos diadema gestabat et secundus erat in honore post regem . . . Comana hominibus abundat, insigne Armeniorum emporium, conveniunt eo ad deae festa. Strabo L. XII.

A Sacaea ünnepnek Strabotól adott értelmezése nézetem szerint helyesebb a Bocharténál ki azt a persa schach szótól származtatja *a*).

Kis-Örményország Zela városát Byzanti István, Artemidorus nyomán más néven Sakeánaк hivottnak állitja. Ζῆλα, τόπος Ἀρμενίας· ἡ Ἀρτέμιδι Σάκεα λεγομένη *b*). Ezen kivül még számos Sak, Saki, Sake és Sako nevü helység létezett Észak-Örményországban. Orbeli István Gogarene tartományban Saki és Sako helység *c*), Giragosz Siuniban Sake meg Sako hely és család nevekről emlékeznek *d*). Sabir vidék egyik völgye ma is Sákok völgyének neveztetik *e*).

III. Fejezet.

Dahok. Massageták.

Dahokról Örményországban számos emlegetéseket találunk mind honi, mind idegen irókban. Nagy-Örményország 15 tartományainak egyike, mely a Phasis forrásinál meg a Pariadra bérczek hegyhatárain és völgyein Colchisig terül el, a legrégibb idők óta Daha, Dahask és Daik nevet viselt és Dahoktól lakatott. Chorenei a Dahok földének következő le-

a) Schach Persis regem sonat, unde Sacaea festum cujus apud Athenaeum meminit Ctesias in Persicis. . . . Dio Chrysostomus Sacearum festum nominat, et eo festo scribit solere unum e vinctis morti addictis in sella regis collocari, et ornari veste regia, fierique ei potestatem delicate et molliter vivendi, regiisque pellicibus per eos dies utendi. . . . Itaque propter ludicram illam regum imaginem Sacea vel Saceorum id est Regum festum vocabant a Persico Schach quod regem significare diximus. Bochart Phaleg. L. II. C. XX.

b) Stephanus Byzantinus de Urbibus in voce Ζῆλα.

c) Historia Orbelensis. c. 5.

d) Indsidsian. Örményország régiségei. p. 533.

e) Mostani Örményország leirása. p. 108.

irását adja. A Dahok tartományát határozzák: keletről Gogarene, nyugatról Eker (Colchis), északról Iberia, délről Ararad földe; nevezetesebb városai: Aszgara, Dampur és Erachani erőd; a mondottakon kivül vannak még nagy számu megvívhatlan várai és erőditett helyei [100]).

Mar-Ibas-Katina, miután Valarsacesnek Örményország első Arsacida királyának, Cappadocia, Pontus és Colchis tartományokbani táborozását és azok meghóditását leirta előadását ekképp folytatja: A hadjáratot e szerint szerencsésen bévégezvén és Masaca (Caesarea) tájain, ugy szinte Pontus és Colchis népeinél mindeneket kellőleg elrendezvén, Valarsaces viszszatérő útjában megállapodott a Dahok vidékén Barchar (Pariadra) hegy aljában, mert a hely kies fekvését rendkivül megkedvelvén, magának ott, birodalma északi részeiben tartozkodása esetére nyári lakot épittetett, a sürü erdővel ellátott, csermelyek és patakoktól gazdagon öntözött térnek és hegynek egy részét pedig békerittetvén vadas kertet állitott [101]).

Pharbi Lázár a Dahokat hasonlólag Pariadra hegylánez lakóinak és a Colchisi felföldet biró Chaldaeusok vagy Chalybesek szomszédinak lenni erősiti. A Persákkal viaskodó örmény sereg segitségére sietö csapatok vezérei megtudván, hogy a határozó ütközettől elkéstek, a Dahok földére vonultak és a Barchar (Pariadra) bérczeknek éppen a Chaldaeusok határszélénél fekvő megvívhatlan vár erősségeibe menekültek [102]).

A Dahoknak természettől erőditett tartománya hajdan általában Örményország fővédhelyének tekintetett, a természet művéhez hozzájárulván az emberi ész és kéz, a Pariadra bérczek meredek sziklái és hozzáférhetlen szirtek fellegeket

[100]) Chorenei Mechitár szótárában. „Daik“ szó alatt.

[101]) Mar-Ibas-Katina. Choreneinél a 2 k. 6 f.

[102]) Pharbi Lázár. Örmények és Persák közt folyt vallási háboru.

érő csúcsai erődökkel és őrhelyekkel ellátva egy megvívhatlan erődítményi rendszert képeztek, mire nézve Chorenei azt várak és erődítmények vidékének nevezi, hol Armenia királyai és nagyjai közveszély idején nem egyszer találtak barátságos menedéket [103]).

Xenophon Anabasisában a Dáhokat Taochi néven nevezi, a többiben ő is mint szinte egyéb görög és római irók, kik róluk emlékeznek, lakhelyeikre nézve az Örményekkel egyeznek.

A Dahokra vonatkozó nevezetesebb helyeiket itt adjuk:

Xenophon: „Addidit Armenius regionem proximam esse Chalybum, simul viam quae illuc duceret indicat. Post haec castris septimis ad Phasim amnem perveniunt. Hinc castris alteris decem parasangas procedunt, quo tempore conantibus ipsis in planitiem descendere, Chalybes et Taochi et Phasiani occurrunt. Post haec ad Taochos pergunt. Hic vero commeatus deficiebat. Nam Taochi munitis in locis habitant, χωρία γὰρ ὄχυρα εἶχον ἰσχυρὰ οἱ Τάοχοι in quem commeatum omnem comportaverant *a*).

Diodorus Siculus. Diebus septem ibidem commorati inde pervenerunt ad Phasim fluvium, ubi rursus quatuor diebus commorati transierunt in regionem Dacorum (Dahorum) et Phasianorum *b*).

Stephanus Byzantinus Τάοχοι, ἔθνος ἐνδοτέρω τοῦ Πόντου, καὶ ἡ χώρα οὕτω, τούτους τινὲς Τάους καλοῦσιν *c*).

Ammianus Marcellinus. „His (Ponticis) regionibus Dahae confines sunt, acerrimi omnium bellatores et Chalybes per quos erutum et domitum est primitus ferrum *d*).

[103]) Chorenei. 3 k. 44.

a) Xenophon Anabasis L. IV. c. 6.

b) Diodorus Siculus Bibliothecae L XIV.

c) Stephanus Byzantinus de urbibus in voce Τάοχοι.

d) Ammianus. Historiae. L. XX.

Appianus: Aderat ei (Antiocho magno) et alia multitudo funditorum sagittariorum ... ex váriis gentibus. Phrygum Lydorum ... alii quoque equites sagittarii Dahae Mysi etc. *a*).

Solinus. Ejus orae, quae aestivo orienti adjacet, Chalybes et Dahae et Albani in ora agentes *b*).

A közép-ázsiai név szerint Ochus és Oxus viz melléki Dahok régi hagyomány szerint, melyre Strabo hivatkozik, a Maeotis tó feletti Dáhoktól vették eredetöket, mivel pedig Maeotis tován túl északnak Dahok nem léteztek, aligha kétségbe jöhet, miképp a nagy Arszak ösei, kik a parthus birodalmat alkották Örményország Dáhainak ivadéki voltak. Tradunt Parnos Daas esse ex Dais profectos qui ultra Maeotim habitant, sed non valde constat esse Daas ullos ex Scythis qui ultra Maeotim sunt, ab iis ortum Arsacem putant *c*).

Az idézett sorokban feltaláljuk egyszersmind a láncszemet, mely a kelet-ázsiai Dahokat a nyugotiakkal egy néppé öszszeköti, mi a jelen tárgyra nézve annál nagyobb fontossággal bir, mivel ugyancsak Strabo az Oxus melléki Sakokat Armenia hason nevü népével, Siciliai Diodor viszont az Indiával határos sak és massageta népeket az örmény Araxes mellékiekkel, az imént idézett helyen végre Strabo a belázsiai Dáhokat az armeniaiakkal azonositván, s régi hagyomány nyomán amazokat ezek ivadékinak és gyarmatának vallván; a két rendbeli, bel- tudniillik és kül-ázsiai hason nevü scytha népeket egyfelől azon egy faju és eredetü népcsaládd olvasztják, másfelől pedig be lévén bizonyitva a Saca, Daha, Massageta nevü scytha törzseknek a Chus-Hun Magyarokkali eredeti egysége, önkényt következik, miként azon daha és rokon népek, kik emléküket Örményország szá-

a) Appianus de bello Syriaco.
b) Solinus apud Salmasium. Cap. XV.
c) Strabo, de Situ Orbis, L. XI.

mos nép és helység neveiben fenhagyták, és kik az előadottak szerint a bensö-ázsiaiaknak öseleik, valóságos östörzsökös Magyarok voltak.

Massagetákról az örmény történetirók, kiknek nyomdokit követjük, már nem mint Armenia kebelében, hanem annak tágas értelemben vett határszéleinél az örmény felsőség alatt álló Iberia és Albania szomszédságában a Kaukazus hegység torkolatiban lakottakról emlékeznek, mire nézt mi róluk a kaukazusi magyar népek sorában jelen könyv második részében emlékeztünk. Herodot és Siciliai Diodor azonban tanusitják, hogy a Massageták kezdetben a rokon faju törzsekkel Araxes vizénél tanyáztak.

Herodotus ait: Scythas qui Asiam incolunt quum a Massagetis bello vexarentur Araxe transmisso in Cimmeriam abiisse *a*).

Diodorus Siculus. Primo ergo juxta Araxem fluvium pauci omnino habitarunt. . . . Aucta est dein valde haec natio, habuitque reges memoria dignos a quibus quidem partim Sacae partim Massagetae cognominati sunt *b*).

IV. Fejezet.

Sabirok. Abarok. Pacinaciták.

A közép-ázsiai Magyarok Sabartoëasphali neve hihető közös eredetü a kaukaziai Hunok egyik számos felekezetének Sabir melléknevével és egy hason nevü közhonra emlékeztet.

Armenia északi vidékeit tartván a Magyarok eredeti szülőföldének, hivek eddig követett rendszerünkhez, vonjuk kérdöre az örmény irókat, és lássuk, ismernek-é ök Örményországban Sabir földet vagy népet. Valamint egyéb hozzájok

a) Herodotus Historiarum. L. IV,

b) Diodorus Siculus, Bibliothecae, L. II.

intézett kérdésekben, ugy ebben sem hagynak ők cserben bennünket. Felső-Armeniában észak-nyugat végcsucsánál egyfelől Cappadocia és Kis-Armeniánál, másfelől Colchis és a Dahok földével határos terjedelmes egy vidéket állitván elönkbe, mely a legrégibb idők óta Sabir, Sapir néven neveztetik, halljuk tudósitásaikat.

Sabir vidék Felső-Örményországban a Dahok határszélein hason nevü várossal és helységgel [104]).

András, Izsák tanitványa, Sabir kerületbe vonult, és a Sabir hegység szikláinak egyik barlangjában hét évig lakott [105]).

Sabir kerület határos a Dáhok földével [106]).

Sabir kerület sajátja volt a hatalmas Pakradita nemzetségnek, tanusitja ezt Chorenein kivül Byzanti Faust midőn irja: Valarsacesnek nőül adá (Manuel fővezér) Sabir föld urának leányát a Pakradita nemzetségből [107]).

Kurken Sabir földére vonult [108]).

Hordhatnék fel még több irói helyeket annak bébizonyitására, miként Felső-Armeniában Sabir nevü vidék valósággal létezett, hanem szükségtelennek tartom, főképp miután bizonyos, miszerint a kérdéses vidék vagy kerület Sabir nevét mai napig megtartotta, azon csekély kiejtési különbséggel, hogy ma Ésbér vagy Ispér néven jön elő az örmény földirókban. Sabir más néven Isbér Erzerumtól észak-nyugotnak esik, a Phasis vize öntözi, a kerület hoszszusága mintegy két napi járó föld — mond Indsidsian Új-Ármenia leirásában.

Isbér vagy Sabir erősitett hely hason nevü kerületnek fővárosa [109]).

[104]) Mechitár, a Névszótárban Sabir szó alatt.

[105]) Vartan, Örményország földiratában.

[106]) Vartan Földiratában. Sabir.

[107]) Byzanti Faust Örmények története.

[108]) Arzeruni Tamás.

[109]) Indsidsian, Örményország leirása.

Az idézett örmény földiró e felett még azon reánk nézve fontos környülállásról értesit, hogy Sabir várost és kerületet a helység lakói, valamint szintén a Törökök és Arabok felváltva, hol Isbér, hol „Hunut“ névvel illetik; mely szó azon kivül, hogy már magában a Hunokra, kapcsolatban pedig a Sabir melléknévvel a Sabir-Hunokra útal, eszünkbe juttatja egyszersmind, hogy a diospolisi feliratokban, Egyiptomban Sesostris előtt élt, Ramses királytól meghóditott népek sorában a Hunók „Unut és Unna“ néven jönek elő. „Dann ein siebentes Volk Unut . . . der sechste Unnu *a*). A persepolisi ékiratokban az Örmények, Cappadoxok, Sapardok és Hunok ugy jelennek meg mint szomszéd népek. Darius Hystaspes rex populorum bonorum posui. Hi adorationem igni, mihi tributa attulere: Armenia, Cappadocia, Sapardia, Hunae *b*) Sapardia nem más, mint az örmény felföld Sabir vidéke. Herodot annak lakóit Saspir és Sapir néven emliti, ide tartozó helyei a következők: Decima septima portio haec: Matienis et Saspiribus etc. Mordii et Saspires eodem quo Colchi ornatu militabant *c*).

Super hos (Persas) ad ventum Aquilonem habitant Medi, super Medos Sapires, super Sapires Colchi ad Septemtrionale pertingentes mare, in quod influit flumen Phasis *d*).

Quae supra Persas sunt et Medos et Sapires et Colchos ad Auroram versus et Solem orientem, hinc mari Rubro alluuntur, Aquilonem versus a mari Caspio et flumine Araxe, qui contra Solem orientem fluit *e*).

Byzanti István tanusitja, miként: Sabir, Sapir és Saspir

a) Fejér Georgii aborigines et incunabula Magyarorum. p. 34.
b) Idem, ibidem. p. 32.
c) Herodotus Historiarum. L. VII.
d) Herodot. L. IV.
e) Idem. L. IV.

csupán szókiejtési különbözőségek, valósággal pedig azon egy népet jelentenek.

Σάπειρες ἔθνος ἐν τῇ μεσογεία τῆς Ποντικῆς οἱ νῦν διὰ τοῦ β λεγόμενοι Σάβειρες.

Βέχειρ, ἔθνος Σκυδικὸν, ὡς Σάπειρ, ἢ μετὰ τοῦ σ Σάσπειρ *a*).

Strabo és Constantin a kérdéselt vidéket Syspiritidesnek nevezik: Auri metalla — mond az első — in Syspiritide effodiuntur apud Cambale ad quae Alexander Memnonem cum militibus misit sed ab indigenis celatum est *b*).

Syspiris Minoris Armeniae provincia in confiniis Colchorum *c*).

Sabir kerületnek hason nevü városát Diodor Sibár-nak mondja és Colchisban helyezi „Regia Colchorum Sibar *d*). Ciceronál az Siphara néven jön elő *e*). A város, mint mondám, ma is létezik Bajburt török kormányzóságban és Isbir meg Hunut néven ismeretes.

Az ily különféle alakokban előforduló, de egyező fővonásoknál fogva félreismerhetlen Sabir vidék és város Felső-Örményországban, mely a Hunut melléknevet mind maig megtartotta, nem ok nélkül a Sabir-Magyarok és Sabir-Kunok szülőföldéül tekinthető, a honnan azok a történetirást megelőzött korban Kelet- és Észak-Ázsiába elágaztak.

Az Avarok vagy Abarok nevöket Örményországban „Abaraner" helység nevében örökitették meg, melyről többi közt Abarani Mechitár örmény iró emlékezik, midőn magát Nachitsevan kerület Abaraner helységből származottnak mondja [110]).

---

a) Stephanus Byzantinus de Urbibus in voce Σάπειρες et Βέχειρ.
b) Strabo de Situ Orbis L. XI.
c) Constantinus Porphyrogenitus Thematum. L. VIII.
d) Diodorus Siculus Historiarum. L. IV.
e) Cicero. Epistola ad Atticum.
[110]) Indsidsian, Ó-Örményország. p. 508.

Pomponius Mela Armeniában Ibaranokat, Byzanti István és Suidas Obarenokat, Ptolomaeus végre Obordenokat ismert illető helyeiket itt adjuk:

Ubi nostra maria tractus excedit, Mantiani, Ibarani et notiora jam nomina Amardi, Armenii *a*).

Obareni pars Armeniae adjacens Cyro fluvio, qui Euphratem ex parallelo habet. Eorum vero et Quadratus Parthicorum L. VII meminit. Prope Cyrum fluvium Obarenitae et Oteni habitant, qui sunt Armeniae magna pars *b*).

Regiones Septemtrionales incipientibus ab occasu Basilissena, Hobordena *c*).

Kétséget nem szenved, miképp: Obareni, Ibareni, Abarani és Obordeni nevek alatt Abarok rejlenek, kik a Dáhoknak egyik felekezetét képezték és hihető együtt laktak Armeniában. Ex Dais alii Aparni, irja Strabo.

A Pacinaciták Constantin tudósitása szerint hajdan Cangar mellék nevezettel illettettek, mely név nálok erőt és nemességet jelent. Pacinacitae autem qui Cangar olim cognominabantur, (nam hoc nomen Cangar apud ipsos nobilitatem ac fortitudinem significat) *d*).

Nagy Örményország Gogarene tartományának egy kerülete, mely a Georgiát Örményországtól elválasztó bérczek tövében fekszik Cangarnak neveztetik, abban hason nevü hegy és város létezik.

Már akár a Pacinaciták, mint nyelvöken Constantin szerint erőt és nemességet jelentőt, magok adták a Cangar nevet az érintett helységnek, akár az azelőtt meglevőt magoknak tulajdonitották, nekem, kinek czélom nem egyéb, mint meg-

a) Pomponius Mela. L. I.

b) Stephanus Byzantinus sub voce Ὀβάρενοι.

c) Ptolomaeus in situ Armeniae.

d) Constantinus Porphyrogeneta dé adm. Imperii L. 4. c. 40.

mutatni, miszerint a magyar ajku néptörzsek jelen és hajdankori nevei Örményország északi tájain nagyrészt feltalálhatók és lakhelyeik kijelelhetők, mind egy, itt közlöm az irói helyeket.

Chusar, ki Sarai ivadéka vala, öröklé a setét hegységet, mely Cangarnak mondatik [111]).

Az örmény hadak a georgiai király segitségére siettek, és táborba szállottak a Cangarok földén [112]).

Cangar, Gogarene tartomány kerülete, Nagy-Örményországban, hason nevü várossal és hegységgel [113]).

V. Fejezet.

Hunok. Madscharok.

A nemzeti hagyomanyok hü tolmácsai a régi krónikák fennen hirdetik, hogy a Magyarok ösapái Hunor és Mogor kezdetben Heviláth földén laktak, ugy de Heviláth, a mint azt a tudós Calmet megmutatta Colchis és Örményországban jelesen Phasis vizénél meg Tigris és Euphrates forrásinál feküdt *a*). Itt kell tehát Hunor és Mogor szülőföldét nyomoznunk, és e részben éppen nincsen miért felakadnunk az emlitett hagyományok eme szavain: „Hevilath quae nunc Persida dicitur", minthogy Örményország a persa világbirodalom virágzása korszakában, melyre a hagyomány idézett szavai kétségkivül vonatkoznak, persa felsőség alatt állott és annál fogva tágas értelemben Persiának mondathatott. Tudva levő dolog továbbá, hogy a magas hajdankorban a családapák és nemzetségfőnökök emlékezete rendesen az általuk

[111]) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 2 k. 8 f.

[112]) Pharbi Lázár.

[113]) Mechitár a Névszótárban, Cangar szó alatt.

a) Calmet Commentarii in Genesim. C. II.

lakott földnek, vagy az általuk és maradékaik által épitett városok neveikre történt elnevezésével örökittetett meg.

Szemügyre véve a mondottakat, és örmény kútfők vezérfényénél Hunor és Mogor nyomai után kutatva, szemünkbe tűnik legelőbb is Hunoracerta város Nagy-Örményország Otene tartományában az Albanok határszéleinél, mely a Hunor nevet a legtisztábban vizszaadja. Hunoracerta tudniillik a szó legegyszerübb értelmezése szerint anynyit jelent örmény nyelven, mint Hunor müve, Hunor épitménye, Hunor városa, a certa végzet az örményben szinte mint a κτίσμα a görögben müvet, alkotmányt, épitményt, gyarmatot, várost egyaránt jelentvén, Örményországban több „certa" végzetü városokat találunk ugymint: Carchathiocerta, Semiramocerta, Ervantocerta, Tigranocerta sat., melyek alkotóik neveit hordozzák, névszerint az utóbb nevezettről Plutarch igy ir: „Tigranes relictis Tigranocertis grandi urbe, quam condiderat ipse" *a*); hasonlóan értelmezik az örmény certa vagy kerta szót Byzantius és Hesychius Cellariusnál a következendőkben: Nominis Tigranocerta adpellationem declarat Byzantius Chorographus quod sit τῇ Παρθυαιῶν φωνῇ Τιγρανούπολις, Parthorum lingua Tigranopolis, sed an a Parthis vox altera sit nescio certius Hesychius κέρτα πόλις ὑπὸ Ἀρμενίων, kerta urbs sub Armeniis, seu potius kerta Armeniis urbs est, imo et Syris kerta karta, unde etiam Carthago a Tyriis nominata est in Africa *b*).

Hunoracertáról emlékeznek többek közt Chorenei: Szigság nemzetsége öröklé Albania rónáját és annak hegyalját Araxes vizétől Hunoracerta erőditett városig [114]).

---

a) Plutarchus in Lucullo.

b) Cellarii Geographiae antiquae L. III. C. XI.

[114]) Chorenei, 2 k. 8 f.

Chusar öröklé a Cangar hegységet . . . és a Czor földet Hunoracerta városig . . . [115]).

János, örmény pátriárcha Első Szembat hóditásairól szólván „birodalmát — ugy mond — észak-kelet felől Karin (Erzerum) városig és a Coraxokig, Cyrus vize mellékén Tiflisig, Udi tartományban pedig Hunoracerta, Dusz és Samkor városokig terjeszté [116]).

Mechitar. Hunoracerta erősitett város Nagy-Örményország Udi tartományában [117]).

A nubiai földiró Hunoracertat Hanua néven emliti: In Armenia — mond ő — duo sunt fluvii magni nominis nempe fluvius Rhos et fluvius Kor (id est Araxes et Cyrus) qui magnus est et naviger. Oritur prope montem (Caucasum) et excurrit ad Tiflis indeque tendens ad fines Hanua et Samcun (Samcor) confluit cum flumine Rhos et exit in mare Chozar, similiter flumen Rhos est magnum valde, egreditur ex partibus Armeniae interioris e Calicala *a*).

Maga Udi tartomány több tekintetben figyelmet érdemel, Udiban esik Sacassene a Sakok földe, ugyan ott laktak az Abarok vagy Oborenok, e helyütt ismét Hunor városát találjuk Udiban, mind anynyi bizonyitványit annak, hogy e tartomány az ős előidőben magyar ajku Scytháktól lakatott, innen van, hogy Plinius az Udinokat Scythákuak mondja: Ab introitu dextra mucronem ipsum faucium (maris Caspii) tenent Udini Scytharum populus dein per oram Albani *b*).

Hunor alkotta Hunoracerta városra és Otene Hun népségeire meg a Sabir-Hunokra vonatkoznak kétségkivül a Karnaki palota nagy becsü és jelentőségü feliratai, mint szinte

[115]) Chorenei.

[116]) János pátriárcha, Örmények története.

[117]) Mechitár a Szótárban.

a) Bochart Phaleg. L. III. C. XIII.

b) Plinii Historiae naturalis. L. VI.

a persepolisi ékalaku feliratok; az elsőre nézve tisztelt olvasóimat útasitom a több versen idézett eme munkához: Georgii Fejér aborigines et incunabula Magyarorum p. 31, a másodikat ugyancsak az emlitett könyvből irom ki: „Darius Hystaspes rex populorum bonorum posui. Hi adorationem igni mihi tributa attulere: Choana, Media, Babylon, Arbela, Assyria, Gutrata, Armenia, Cappadocia, Sapardia, Hunae *a*).

Már egyebütt megmondottam, miként Sapardia, mely az utóbbi feliratban, a Hunok, Örmények és Cappadoxokkal kapcsolatban adatik, Felső-Örményország Sabir nevü kerülete, mely a Sabir-Hunok nevét ugyanazon Hunut alakban tartotta meg mind maig, melyen azok a karnaki palota feliratain jelöltetnek. Sabir — mond Indsidsian — más néven Hunut, a mi tekintve az idők több mint három ezer évi távolságát, valójában bámulatra méltó. Ezen egyetlen példa eléggé tanusitja, mint képes régi és jelen Örményország föld, nép és történet ismerete fellebbenteni a setét fátyolt, mely a világ legrégibb historiai emlékeit fedi és mint tud világitó sugarakat vetni viszsza az elővilág népei és történeteire.

Örményország végre a sajátképpi Magyar vagy keletiek kiejtése szerint Madschar nevezetet viszhangzó emlékekben sem szükölködik, tanuja ennek Madschar völgy és Madschar helység, melyek nevöket minden bizonynyal nem a vak véletlennek, hanem az ős elökorban egykor ott lakott Magyaroknak köszönhetik, mit főleg az elsőről annál bátrabban állithatni, mivel az az Araxes bal partján következőleg Észak-Armeniában Hunor város és Sacassene kerület közelében esett. Emlékezik felöle Orbeli István „Libarit fia Darzaidsch a czalakői kolostornak egy szőlőt ajándékozott a Madscharok völgyében“ [118]).

a) Georgii Fejér Aborigines et Incunabula Magyarorum. p. 31.

[118]) Orbeli István.

Madschart Indsidsian földiratában azon helységek közé sorolja, melyekről a honi irók megemlékeznek ugyan, de a tartományt vagy kerületet, melyben feküdtek ki nem jelölik, ily határozatlanul szól Madscharról név szerint Mezopei Tamás mondván „A Madscharok falujában csupán egy házból tiz embert hurczoltak fogságba“ [119]), hihető, miképp a Theophylactustól említett magyar bérez és őrizet, τὸ φρούριον τῶν Ματζαρῶν, melyet Dankovszky Media Atropatene tartományában, Hammer pedig Masius bérez vidékein keres, nem más, mint a felhozott Madschar falu, támogatja nézetemet azon környülállás, hogy Theophylact a Magyarok őrizetét Bajudaes közelében helyezi és a VII-ik században a Persákkal folytatott véres háboruk alkalmával a Görögöktől kijavitottnak mondja. „Heraclius per idem tempus rursus in Persidem se inferebat . . . Theodorus et Andreas Mazarorum oppidulum vetustate ruinosum instaurant, quod a Bajudaes non procul distabat“ *a*), már pedig tudjuk, miként Örményország volt a görög és persa koczódás főtárgya, és hogy a Görögök minden erőlködéseik mellett Örményországnak csak is északi részében tudták huzamosabb ideig magokat fentartani, itt kellett tehát az általuk védelmi állapotba helyezett Mazar kis váradnak is léteznie a mai Bajburt hajdan Pajbért vár közelében, melyet Theophylactus elferditett alakban Bajudaesnek nevez.

Végre Ptolomaeus Tigris forrásánál Mazara várost ismert: In reliqua et australiori parte (Armeniae) inter Euphratem et Tigridis fontes Entetene, atque sub ea Thospitis, civitates, Legerda, Mazara, Thospia, Colchis, Siavara, Arsamosata *b*).

[119]) Mezopei Tamás.

a) Theophylactus Simocatta. Hist. L. VIII.

b) Ptolomaei Cosmographiae. L. V.

Találunk még az előadottakon kivül Örményországban magyar ajku népekre, névszerint Parthusok, Basilok és Bulgárokra vonatkozó emlékeket, de a melyek felhordásával, mivel későbbi korból származnak és annál fogva czélunkra nem tartoznak, ez úttal nem foglalkozunk.

Miután a magyar néptörzsöknek őselőkori lakhelyeit és eredeti szülőföldét az általok Armeniában hagyott emlékek nyomán, a menynyire egy ily, évezeredek setét fátyola boritotta kérdésben lehetséges vala, kifürkésztük; helyén leend ugy vélem a szülőfölddel szoros kapcsolatban álló azon kérdéshez bár mi röviden hozzászólani. Noë melyik fiától származtak a Magyarok?

A Chus, Kuschita, Chusaeus nevezet, melylyel az Oxus körüli Hun-Magyarok nem csak az Örmények, hanem a Persák és Chinaiaktól is illettetnek, és melylyel Armenia Araxes folyója mellékén számos magyar emlékek csoportozata között viszont találkozunk, Chus vagy Kus ősapára forditja figyelmünket; már hogy ezen Chus a szent iratokból ismeretes Cham fia vagy ivadékinak egyike lett légyen, adatok hiánya miatt meghatározni nem lehet, valamint azt sem lehet tudni, miképp és mikor jutottak a Magyarok a keletiektől rájok ruházott Chus névhez, anynyi mindazáltal bizonyos, miszerint az ó világnak nem egy népe vagy országa viselt hajdan Chus nevet, nem is jelent az mindenkor Aethiopot, feketét, négert *a*).

Egyébiránt a Magyaroknak Chus, Cham fiától származásának kedveznek némiképp a nemzeti hagyományok. Thuróczi évkönyveinek homlokán olvassuk: „Hunc Nemroth (qui fuit Chus qui fuit Cham) quidam volunt Hunnorum sive Hungarorum fuisse Protoparentem, nam in uno dictorum voluminum positum est, quod Nemroth gigas post linguarum confusionem in terra Evilath quae nunc Persida vocatur intras-

a) Bochart, Phaleg. L. IV. c. 2.

set et ibi ex conjuge sua Enech vocitata, duos genera sset filios quorum alter Hunor alter vero Magor denominati extitissent. a quibus universi Hunni Magorique nomen et genus traxissent. . . . Idem — Almus qui fuit Ugek, qui fuit Ed, qui fuit Chaba, qui fuit Hunor, qui fuit Nemroth, qui fuit Chus" *a*).

Másfelől ugyanazon hagyományok a Magyart Magog Japhet fiától származtatják. „In altero autem voluminum praedictorum subditur quod Honor et Magor patres Hunnorum sive Hungarorum non fuissent filii Nemroth qui fuit Chus . . . tum ex eo quod ipse Nemroth nunquam juxta fluvium Tanaim habitasset, tum vero quia, ut supra dictum est, quod a Magog filio Japhet descendissent Scythae. Nam subditur ibidem, ergo inquit ut sacra scriptura et sancti doctores dicunt. Hungari descendunt a Magog filio Japhet, qui post diluvium anno 58 prout S. Sigilbertus Episcopus Antiochenus in Chronico orientalium nationum refert introivit in terram Evilath et ex conjuge sua Enech genuit Hunor et Magor supra dictos a quibus Hunni et Magyari generati et denominati fuissent *a*). Et primus rex Scythiae fuit Magog filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cujus etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Attila . . . Longo autem post tempore de progenie ejusdem regis Magog descendit Ugek pater Almi ducis a quo reges et duces Hungariae originem duxerunt" *b*).

Magogot a Scythák atyjának vallják továbbá Flavius József *c*), Zonaras *d*) és más történetirók és szentirás-magyarázók. A Scytha névnek határozatlan jelentése miatt abból, hogy Magog a Scythák ősapjának mondatik, még nem lehet

a) Thuróczi, Chronica Hungarorum. P. I. c. 2.
b) Anonymi Belae regis notarii. c. 1.
c) Josephi Flavii antiquitatum Judaicarum. L. I. C. VII.
d) Zonaras Annalium T. I. p. 3.

a Magyaroknak Magogtóli származására következtetni, vannak azonban némely adatok, melyek azt velünk csakugyan gyanittatják, ilyenek a többek közt: hogy a Gog és Magog neveket, melyek a szentiratokban együtt és hihető azon egy nép jelölésére jönek elő a Magyaroktól egykor lakott tájakon némely helység nevekben örökitve találjuk, példál: Gog nevét Armenia Gogarene tartománya *a*) Magog nevét Coelesyria Hierapolis városa nevében, mely a Syrusoktól Magognak neveztetik *b*).

A legrégibb hagyományok ilyetén elágazása mellett, melylyel a Magyarokat hol Chamtól Chus és Nemrothon, hol Japhettől részint Magog- részint Thogormán keresztül vezetik le, Noë melyik fiától vették légyen eredetöket a Magyarok, meghatározni teljes lehetetlen. Deseritzky ugy látszik a két fővéleményt egyeztetni szándékozott midőn igy irt: „Caeterum (quum intererit) adstruere enitemur Hunnos Magoresque, gentem robustissimam et populosissimam partim ex Japhet per Magog partim ex Cham per Chus tum vero Nemrothum fuisse propagatam et in unum coaluisse" *c*), s valójában ezen egyeztető nézetet elfogadva könnyü volna egyfelől a Magyarok Chus és Aramaeus nevének okát adni, mint szintén a magyar nyelvnek nem anynyira egyes szavakban, mint annak belső alkotásában, szerkezetében és ragasztékok használatában a héber és atyafias nyelvekkeli szembetünő hasonlatosságát *d*), másfelől pedig hangkiejtés és szavak-

a) Postea est Sacassene quae et Albaniae et Cyro flumini finitima est deinde Gogarene. Strabo. L. XI.

b) Nunc interiora dicantur. Coele habet Apamiam, Marsya amne divisam a Nazirenorum Tetrarchia. Bombycem quae alio nomine Hierapolis vocatur Syris vero Magog. Plinii Histor. natural. L. V.

c) Desericii de initiis et majoribus Hungarorum. L. XI. C. VII.

d) Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit. Révai, elaboratior Gramm. Hung.

*

ban azoktól lényeges különbözését és inkább a zend-ariai nyelvekhez közelitését megmagyarázni. A magyar nemzet e szerint Cham és Japhettől származva a Chamiták és Japhetiták között mintegy közvetitőt és átmenetet képezne.

De legyen bár miként, származtak légyen a Magyarok Cham vagy Japhettől, vagy a mi valószinübb mind kettőtől, anynyi az előadottakból minden esetre világos, miként kezdetben Észak-Örményországban névszerint Araxes és Cyrus folyói körül és Phasis forrásinál laktak. Már hogy mikor és miért hagyták el ezen eredeti lakföldüket, teljességgel nem tudhatni, a történetirás erről mélyen hallgatván, minden esetre azonban a legkorábbi időkben kellett ezen költözésnek történni, mivel a menynyire az örmény irók nyomán csak felhatolhatni a magas régiségbe, ezen tájakon a magyar népnek csupán neveire, emlékeire, szóval hült helyeire akadhatni, a Dahok, Sabirok, Sakok, Abarok, szintugy: Sacassene, Hunoracerta, Madschar völgy és helység lakói, kikről fennebb emlékeztünk, Örményország évkönyveiben mint őstörzsökös örmény faju népségek jelennek meg, kik tehát kétségkivül a historiai emlékezetet meghaladott századokban az érintett tájakról, mi okból nem tudhatni, kitakarodott Magyaroknak lakhelyeit elfoglalva és azokon megtelepedve, a helységek korábbi neveit megtartották, mire nézt nagyon kétes, ha az e vidékeken seregével keresztülvonult Xenophon Dahain, kiket ő Taochiknak nevez, Herodot Sapirain a diospolisi és persepolisi feliratokban eléjövő Sapardian, Hunokon sat. hason nevü magyar ajku népségeket, vagy helyeikbe lépett, de nevöket megtartott Örményeket kellessék értenünk, és pedig annál kétesebb, minél bizonyosabb, hogy Strabo, Byzanti István, Ammian és Solin korában, kik e tájakon, mint maga helyén láttuk, daha, saca, sapir, abar sat. népségeket helyeznek, már nem magyar, hanem örmény ily nevü törzsökök népesi-

tették egész Örményország tárgyalt vidékeit; tanusitja azt az örmény irók egyeteme, de megvallja Byzanti István, ki az Obarenok és Otenokat nyilván örmény nemzet kiegészitő részeinek lenni állitja: πέρι δὲ Κῦρον ποταμὸν Ὠβάρηνοι τὲ Ὠτῆνοι νέμοντοι μέγα μηρος Ἀρμενίας ὄντες *a*).

Nagy-Örményországnak tudniillik tizenöt nagy tartománya számos kerületekre ugy nevezett strategiák-, hadak- vagy satrapiákra oszlott, melyek külön nemzetség-fejektől apáról fiura szálló öröklési joggal biratván és igazgattatván, szintanynyi önálló, egymástól független és csak közveszély idején erejöket egymással és a királylyal egyesitő államokat képeztek. Innen van, hogy ily egyes hadak és, törzsek néha nagyobb hirre és hatalomra kapva, az örmény ország és nemzet belszerkezetével és viszonyaival kevésbbé ismeretes külföldiektől külön nevü és faju népségeknek tartattak, mint például a Sophenok, kik a Rómaiak idejében nagy szerepet játszottak. Plinius ezen hadak számát százhúszra teszi: „Dividitur Armenia (quod certum est) in praefecturas quas στρατηγίας vocant, quasdam ex iis vel singula regna quondam, barbaris nominibus centumviginti *b*).

Az Örmények, ha Strabonak hiszünk, a második században Kr. előtt, Nagy Antiochus idejében, az ettől elpártolt Artaxia és Zariadra vezéreik alatt, szomszédaiktól hol egy, hol más tartományt elfoglalván, hatalmukat, nyelvöket és nemzetiségöket minden oldalról oly nagy sikerrel terjesztették, hogy Strabo kitétele szerint, valamennyien azon egy (örmény) nyelvet beszéllenék, ezt tanusitó érdekes sorai ekképp hangzanak: „Tradunt Armeniam cum prius parva esset ab Artaxia et Zariadra auctam, qui Magni Antiochi imperatores fuere, quo superato alter Sophenae et Amisenae et

a) Stephanus Byzantinus de urbibus in voce Ὠτῆνε.

b) Plinius Historiae natur. L. VI. C. X.

Adamantidi et quibusdam aliis, alter regioni quae circa Artaxata est imperantes, multum coaluere et vicinis loca plurima abstulerunt. Medis Caspianam et Phaunitem et Basoropedam, Iberibus circum montanam Paeadri regionem et Chorzenam et Gogarenam trans Cyrum, Chalybum gentibus et Mossynaecis Parenetam et Xerxenam quae Armeniae Minori conterminae vel ejus partes sunt. Cataonibus Acilisenam et regionem quae circa Antitaurum est, Syris vero Tamonitam ut omnes unius linguae essent *a*).

A Magyaroknak Örményországból való kiköltözését az örmény hatalom és nemzetiség terjedtének imént érintett korszakára már csak azon oknál fogva sem tehetjük, mivel ugyancsak Strabo értesitése szerint Artaxias és utóda Tigranes osztályrészébe jutott Cyrus és Araxes közti föld, ekkor már kiválólag Örményországnak hivatott, következésképp jóval előbb és a történetirást megelőzött idők óta Örményektől lakatott. E genere Artaxiae — mond Strabo — fuit Tigranes is, qui eam habuit, quae proprie Armenia est appellata. Ea Medis, Albanis et Iberibus contigua erat usque in Colchidem et Cappadociam quae juxta Euxinum est *b*).

Mar-Ibas-Katina a kérdéses tartományokat ugy adja elő, mint kezdettől örmény ajku törzsektől lakottakat, elismeri mindazáltal, hogy a legkorábbi századokban Örményország határin belől számos idegen ajku népségek tanyáztak, kik az Örményeket háborgatták s kiktől csak is Aram fejedelemnek sikerült birodalmát megtisztitani. Aram harczias és emelkedett szellemü uralkodó levén, honát és nemzetét nem csak megszabaditotta idegen iga alól, hanem e felett birodalma határait minden oldalról kitágitotta, több népeket és tartományokat meghóditott és győzedelmei által oly nagy hirre és

a) Strabo de situ orbis. L. XI.

b) Idem ibidem.

névre kapott, hogy a fennevezett iró tanutétele szerint az Armenia körül lakó népek Aram nevéről neveznék el az Örményeket; a Görögök Ἀρμενία, Persák és Assyriusok Armnik néven [120]).

Aram hóditó hadjáratai közül itt csak egyet emelek ki, mely kapcsolatban áll a fenforgó kérdéssel és arra némi fényt képes deriteni: „Ninusnak Assyrián és Ninivén uralkodása előtt nehány évvel történt, hogy Aram nem türhetvén tovább az idegen népek dulásait, melyeket országa végszéli tartományaiban elkövetnek vala, mintegy ötvenezerre menő, nagyrészt önkényt vállalkozó, nyillal és dsidával felfegyverzett, bátor és lelkes ifjakból álló seregét országa délkeleti részeit a Chusok módjára tüzzel-vassal pusztitó és két egész évig bitorlott Medusok és dölyfös vezérök, Nikari-Mades ellen vezeté; kiket a mondott tájakon fellelvén, hajnalhasadta előtt megtámadott és szétvert, a gyülevész sokaságot semmivé tette, magát az elfogott Nikari Madest, győzelme jeléül és mások elrettentésére, Armavir várfalának egyik tornyán vaskaróra húzatta, országát pedig Zarasb hegyig elfoglalta és birta Ninus Assyria és Ninive királya uralkodása koráig [121]).

Mar-Ibas-Katina a következő czikkben elbeszéli Aramnak bizonyos Barsam-on nyert győzedelmét, meg Paeapus Chalia, Cappadocia és Pontus ura elleni hadjáratát, Masaca *a*) utóbb Caesarea városa alkotását, az örmény hatalom és nemzetiségnek a mondott tájakon terjedését és szilárdulását; Kis-Armenia és a byzanti irókból ismeretes prima, secunda,

---

[120]) Mar-Ibas-Katina Chorenei Mózesnél. 1. k. 12. f.

[121]) Chorenei. 1. k. 13. f.

a) Tiberius jussit maximam in Cappadocia civitatem appellari suo nomine, quae Caesarea dicitur cum Mazaca antea vocaretur. Eutropius in Tiberio.

tertia és quarta Armenia alakulását, stb. de a mik czélomra nem tartoznak.

A fennidézett sorokban kettőt találok, mire olvasóimat figyelmeztetni kívánom. Először: hogy a Medusók dulásait a Chusokéihoz hasonlitja az iró; Chusok módjára — mond — tüzzel, vassal pusztitották az ország keleti részeit; hihető, miképp a birodalmát minden oldalról kitágitott és idegen népektől megtisztitott országhóditó, Aram, legelőbb is a dulásaikról elhirhedt Chusokat támadta meg Észak-Armeniában, és csak azután, hogy azokat az országból kiűzte, forditotta győzedelmes fegyvereit a Medusok, Cappadoxok és Pontusiak ellen, legalább ez idő óta Észak-Örményországot az örmény birodalom alkotó és kiegészitő részének lenni, sőt még az északiabb Iberiát és Albaniát is örmény főhatóság alatt állottnak találjuk.

Második, mi az előadott czikkben figyelmet erdemel, az: hogy Aram a legyőzött Medusok országát Zarasb hegyéig elfoglalta és Ninus országlása koráig birta; Zarasb hegységről, a Medusok határinál, emlékezik Zebios örmény iró nagybecsü történeti iratában. Zariasp hegységről pedig és folyóról ir Plinius és Strabo. Kis-Arzsak birodalmát kelet felől a Medusok országa és Zarasb-hegység határozta [122])

Zarasbnak neveztetett hajdan Oxus vizének nyugoti ága, melynél a hasonnevü Zarasb, utóbb Bactra és Balch város feküdt.

Bactra quorum oppidum Zariaspa quod postea Bactrum a flumine adpellatum est *a)*.

Urbes (Bactriani) habuerunt Bactra quae et Zariaspa dicitur per quam flumen ejusdem nominis defluens emittit in Oxum *b)*.

---

[122]) Zebios historiája. 12. l.

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. C. XIV.

b) Strabo de situ Orbis L. XI.

Aram hóditó roppant birodalmának határait az előadottak szerint északról Kaukazus bérczei, délkeletről pedig Zarasb hegy, vagy Zariasp folyó képezték, mi a jelen munkában felfejtett nézeteinkkel bámulatosan egyez, mivel éppen az ily széles értelemben vett örmény birodalom határszéleinél egyfelől Kaukaziában, másfelől az Oxus melléki tartományokban találjuk á magyar ajku népeket, kik hihető, Aram fegyverei páratlan szerencséjének engedve, vagy azok sulyától nyomatva hagyák el eredeti honjukat, s valójában a népek történetében azon szinte példa nélküli jelenség, melynél fogva az eredeti honából felkerekedett magyar faj, két szinte egyenlő ágra szakadt, és egymástól egészen különböző irányban; egyike útját északnak véve, a Kaukazus bérczei hozzáférhetlen hegy-völgyeibe vonult; másika pedig, több száz mértföldnyi távolságra, az Oxus vize körüli tájékokra menekült, nem is lehetett egyéb, mint egy hatalmas karral közbevágott, azt egymástól elszakasztott és útját két ellenkező irányban venni kényszeritett külellennek műve. Ugyana történt tudniillik ekkor a Magyarokkal Armeniában, mi szinte másfél ezred évvel később Lebediásban a Pacinacitáktól szenvedett megveretésök után. „Turcorum exercitu per Pacinacitas devicto, atque in partes diviso, earum una quidem versus orientem partem Persiae incoluit; alia autem versus occidentem migravit etc. irja Constantin [1]).

Egyetlen ellenvetés, mit előgördithetni, volna, hogy Aram hóditásairól és általában az örmény hatalomnak valaha oly magas fokra emelkedtéről, a mint azt Mar-Ibas-Katina nyomdokai után rajzoltuk, a történetirók mitsem mondanak; de a mi önkényt elenyészik, ha elgondoljuk: miszerint a setét hajdan ama századaiban, a népek életében sok, felette sok tör-

[1]) Constantinus Porphyrogeneta de administr. imperii Cap. 38.

ténhetett, miről a jelen legnagyobb részt görög és római, több tekintetben hiányos kútfőkből meritett történetirás mit sem tud, de a mi mindamellett egy, hona és nemzete viselt dolgai leirásával foglalkozó irótól előadva hitelt érdemel.

Strabo, a régi világ egyik legnevezetesebb föld- és történetirója, ki Amasiában, Cappadocia városában élt és irt, következésképpen a szomszéd Örményországot jól ismerte, az egykori örmény hatalomról dicsérettel emlékezik, s nem kételkedik az Örményeket a Medusok és Babyloniaiak mellé sorolni, sőt némi tekintetben azok felébe emelni. Mint a kik ezen első rangu nagyhatalmasságokkal hatalomban versenyeztek, sőt azoknak a parthus világbirodalomba olvadásuk után is magokat fentartották, ide tartozó érdekes sorai ekképp hangzanak: Ad occidentem est Adiabena et Mesopotamia, maxima Adiabenae pars planities est, ea praesertim quae pertinet ad Babyloniam, quamquam proprium principem habeat, nonnunquam Armeniae adhaerescit. Nam Medi, Armenii ac Babylonii praeter omnes alias gentes quae hic sunt ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorirentur, ut cuique opportunum videbatur, rursum conciliarentur, quod usque ad Parthorum imperium permansit. Medis itaque atque Babyloniis Parthi imperant, Armeniis autem nunquam. Invasiones quidem factae sunt, omnino autem capti nunquam, imo Tigranes (ut in rebus Armeniacis dictum est) fortiter restitit. L. XVI.

Parthusok.

I.

A Parthusok, kik Nagy Sándor halála után lerázván a Syro-Macedonok igáját, urai lettek fél Ázsiának és a rómaival nagyság- és hatalomban versenyző birodalmat alkottak, 150-dik évben a keresztény számlálás előtt, az Örményeknek az Arsacidákban egy dynastiát adtak, mely az V-ik század (428) elejéig uralkodott Örményországban. Ezen időszak a történetirás korában esvén, a Parthusokról sokkal több és világosabb adatokkal szolgálhatunk a magyar régiségek kutatóinak, mint a daha, saca, massageta és más, a historiai idők előtt Örményországban lakott hun-magyar Scythákról. A nevezett népek csak némely helység és nemzetség nevekben örökitették meg emléküket Örményországban; a Parthusok emlékeivel ellenben tele Örményország, telvék nemzetünk évkönyvei, történetiróink egész sorát adják az örmény-parthus Arsacida királyoknak; ugyanazt teszik némi szakadazottsággal a görög és római történetirók. Az Arsacidák hozták rendbe és szervezték ujból a már évezreddel az előtt a hatalmas Babyloniak, Assyrok és Medusok korában fennállott, de Macedo Sándor hóditásai és főképp utódainak folytonos viszálkodásai miatt zavarba jött és több királyok közt feloszlott örmény birodalmat. Ők adtak a nemzetnek, az akkori idők és uralkodók fogalmai szerint alkotmányt; az Arsacidák korában tértek az Örmények a keresztény hitre, alattok nyert lendületet az örmény irodalom; ők tették le alapját azon polgárosodásnak, miveltségnek és hatalomnak,

melynek Örmenyország azon kora századokban örvendett; szóval ők voltak alkotói azon polgári és egyházi intézményeknek, melyek, daczára azon sokféle viszontagságoknak, melyeken az örmény nemzet honában és azon kivül keresztül ment; részben maig is fenmaradtak, melyekhez a nemzet hiven és vallásos kegyelettel ragaszkodik. Arsacida volt a nagy Tigranes, Arsacida Örményország nagy apostola, Sz. Gergely; Arsacida Szent Izsák pátriárcha, ki a szentirás fordítása által az örmény nyelv szábályait örök időkre megállitotta, kinek idejében arany korát érte és élte az örmény irodalom.

II.

A Parthusok eredete és lakhelyei körüli több évi fáradtságos nyomozásaimnak eredményét előadtam könyvem első részében, hol számos történelmi adatokat hordtam fel annak bébizonyitására: miszerint a Parthusok és a Parthusokkal rokon scytha törzsek voltak a nagyszámu és különböző ajku és nemzetiségü Scythák közül azok, kikben a Hun-magyarok őseit kell keresnünk, kimondotta ezt előttem rég a magyar régiség búvárok atyja, Horváth István; csak kár, hogy nagyobb készületü munkáját bé nem végezhette, mert a mit állitásának bébizonyitására: „Rajzolatok a magyar nemzet legrégiebb történeteiből“ czimü értekezésében felhoz, kielégitőnek nem mondhatni. A görög és latin nyelvre forditott nemzeti nevek hason jelentéséből, szószármaztatásból és szokások hasonlatosságából a különböző nevü népek eredeti egységére vont következtetések; ugyszintén a középkori iróknak tanutételei csak ugy és akkor nyomnak bizonyitólag a kritika mérlegében, ha nem hiányzanak más elsőrendü érvek, a népek eredeti egységének bébizonyitására. Ilyenek: a) A nyelv

emlékek, b) közös név, c) hiteles irók tanutételei, d) történeti események és lakhelyek azonsága *a)*.

III.

A nyelvek rokonsága a népek eredeti rokonságának fő és legbizonyosabb ismertető jele, viseltek légyen azok különböző időben és különböző népeknél egymástól bármenynyire különböző neveket, és laktak légyen a föld kerekség bármely szögletében. Linguarum cognatio cognationis gentium praecipuum et certissimum argumentum est. Jóllehet. azonban a nyelv minden népnek legdrágább nemzeti kincse és legelidegenithetlenebb sajátja; mindazáltal nem egy népet mutat fel a történelem, melynek más volt nyelve hajdan, más most; következőleg eredeti nyelvét idegennel felcserélte; igy, hogy egykor a magyar fajhoz számitott népek sorából hozzak példát: a Bolgárok ma a szláv nyelvnek egy dialectusát beszélik és a szláv népcsaládhoz számittatnak, holott egykor, mig tudniillik Kaukaziában laktak, valóságos Magyarok

a) Legkevésbbé támaszkodhatni ebben a tekintetben a görög irókra, ismeretes az önkényszerü eljárás, melylyel az idegen, szerintök barbar népek, helységek és személyek neveit megváltoztatták s elferditették; keveset törödtek azzal: miképp nevezi magát saját nyelvén valamely nép, legcsekélyebb környülállás, életmód, fegyvernem, viselet elegendő ok volt azoknak elnevezésére, természetesen görög nyelven vagy görögösitett alakban; mi által iszonyu zavart idéztek elő a régi világ népeinek történelmében. Mi miatt Flavius József ekképp panaszkodik: „Porro gentium quaedam adhuc servant derivatam a suis conditoribus appellationem, quaedam etiam mutaverunt... Graecis potissimum talis nomenclaturae autoribus. Hi enim posterioribus saeculis veterem locorum gloriam sibi usurpaverunt, dum gentes nominibus sibi notis insigniunt, tanquam ad suum jus attineret... nomina ista gentium decoris causa in Graecorum formam mutari ad aurium voluptatem. Antiquitatum Judaicarum. L. 1. C. VI. et VII.

voltak és a hunmagyar Chazarokéhoz hasonló nyelvet beszéltek. Lingua Bulgarorum similis est linguae Chazarorum, irja Fraehn [1]). Bulgari occidentales seu nigri lingua sua Hungarica seu Magyarica primitiva cum Slavica commutata degenerarunt — irja Fejér György [2]).

A Bolgárok magyar nemzetiségéről örmény és magyar kútfők nyomán értekeztem fennebb munkám második, vagyis kaukaziai részében [3]); miért a tisztelt olvasót az ott előadottakra utalva, itt csak azt mondom: hogy a nemzeti nyelvnek hasonló kihalása egy egész néptörzsnél több századok műve és rendkivüli körülmények nyomasztó hatásának szüleménye, akkor is ezen eset csak a miveltség és polgárosodás alsóbb fokán álló népeknél fordul elő, mert miveltség és polgárosodásban előhaladt népeknél, kivált ha a nyelv vallás által megszentesittetik és irodalom által megállapittatik vagy éppen nem változik, vagy ha igen, csak századok és évezredek lefolyása alatt változik, akkor is a változás már nem érinti többé a nyelv lényegét és belszerkezetét, hanem legfölebb annak külalakját, formáit, de bármenynyire változott a nyelv, külalak, ejtés, hajlitás, szóragok által a nép szájában, ha megmaradt lényege, rá lehet könynyen ismerni az őseredeti nyelvre és a nyelvnél fogva a fajra, melyhez a nép tartozik. Ha sikerült volna körösi Csoma Sándornak Kelet-Ázsiában, vagy Regulynak az Ural körül felfedezni bármi néven nevezett néptörzset, mely a magyar nyelvet hang, modor és kiejtésre nézve a miénktől bármenynyire különbözőleg és romlottan beszéli, ki merne annak magyar nemzetisége iránt pillanatig is kételkedni? Ha él az eredeti

---

[1]) Fraehn de Chasaris.

[2]) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum p. 121.

[3]) A Magyarok Kaukaziában. V. fejezet: Bolgárok.

nyelv, minden további kutatás szükségtelen; a nyelv egymaga elegendő lévén a fajnak, melyhez a nép tartozik, felismerésére; ellenben, ha kihalt a nyelv, és még inkább, ha nem csak a nyelv halt ki, hanem kihalt a nép is, mely tárgya vizsgálódásainknak; akkor az általam fennebb előadott minden ismertető jeleknek találkozása és felhordása szükséges, hogy egy rég kihalt nyelvnek és a világtörténelem színteréről letünt népnek nemzetiségét némi sikerrel meghatározhassuk; mihez természetesen csak hoszszas kutatás, a kútfőknek nem anynyira olvasása, mint inkább gondos tanulmányozása, a nagy fáradsággal egybegyüjtött mindennemü adatoknak egybevetése, összehangzó elrendezése és a tárgyra alkalmazása által juthatunk el. Áll ez különösen arra nézve, ki a Parthusok nemzetiségének kifürkészését tüzte tudományos búvárkodásainak tárgyául.

IV.

Parthus néven nevezett nép és nyelv mai nap nem létezik, ezen nemzetet tehát a föld népei közt hiába keressük Parthus név alatt, miután e néven mind nép, mind nyelv rég kihalt; él azonban kétségkivül mindkettő, csakhogy más s nem Parthus név alatt. Itt már önkényt felmerül a kérdés: a magyar nyelv és nemzet-é az, melyben él a parthus? vagy a mi egyre megyen ki: a magyar fajhoz tortozott-é a hatalmas parthus nemzet? és épp ezen kérdés, melynek megfejtését tüztük ki jelen fejezetben régészeti búvárlataink tárgyául.

Könnyü volna a kitüzött kérdésnek megoldása, ha volnának nyelv emlékeink a Parthus-Arsacida országló háznak Örményországban uralkodása korából, de fájdalom! ilyenekkel nem dicsekedhetünk; romban hever, a szó szoros értelmében, az egykori Örményország! a várak és városok rom-

jai közt itt-ott kiálló, vagy a romokból kiásott oszlopok, emlék- és sirkövek sok érdekes historiai tartalmu feliratokat hordanak, láthatók ezeken számtalan, örményeken kivül, syrus, chaldaeus, arab és görög feliratok. Ván, más néven Semiramocerta várerősségnek eleven sziklába vágott szobái és csarnokai telvék Semiramis uralkodására vonatkozó ékalaku feliratokkal; hasonló ékalaku iratok találtatnak Manascherta, Artimet, Dariuns (Bajazid) és Pteria városainak romjain *a*).

Görög feliratok találtatnak egyebütt is de főképp Kis-Örményországban, mely tartomány az V-dik században Kr. után görög hatalom alá jutott.

Az Arabok uralmát hasonlólag számos feliratok hirdetik egész Armeniában. A parthus Arsacida ház szinte hatszáz évig uralkodott Örményországban, s bámulatos! ezen hosszu időszak alatt nyelvök és nemzetiségöknek semminemü irott emlékét, semmi nyomát sem hagyták az országban, nem találtattak pénzek, nem épitészeti emlékek, melyek parthus feliratot hordanának; holott azon ido óta, hogy az örmény kútfőket magyar történelmi szempontból tanulmányozni kezdettem, kiváló gondot forditottam mindenkor arra, hogy parthus nyelvemlékeket vagy a nyelv minőségét ismertető hiteles irói adatokat fedezzek fel, e végett hozattam meg a fennebb emlitett útazási munkákat, melyek az Örményországban talált feliratokat ismertetik, de a főczélra nézve sikertelen volt mindeddig minden fáradságom. Tisztelettel emlékezik a par-

a) Déscription de l'Asie Mineure L. Arménie p. 130 par Charles Texier.

Chanayazarian Esquisse de l'Histoire de l'Arménio Paris 1856.

Langloi Voyage, dans l'Arménie Mineure et Cilicie Paris 1861.

Most kaptam Konstantinápolyból Csalalian Sergius örmény érseknek útleirását Nagy-Örményországban, mely munka két kötetben megjent 1853 Tiflisben örmény nyelven, mely több százra menő, azok közt sok historiai érdekü feliratokat tartalmaz.

thus Arsacidákról az ugyancsak korukban keletkezett és legszebb virágzásnak indult örmény irodalom, de nyelvükről mélyen hallgat. Az örmény kútfőkben tudósításokat a parthus nyelvről hiában keresünk, e tekintetben azok teljes bizonytalanságban hagynak minket. Mivel azonban az örmény irodalom kincsei, melyek a szerencsétlen hont és nemzetet oly gyakran ért pusztitások alkalmával nagy részt elvesztek és csak időváltva majd egy hozzáférhetlen sziklabarlang üregeiből, hová azokat tulajdonosa elrejtette, majd a romok mélyéből, majd ismét a kolostorok porlepte könyvtáraiból hozatnak napfényre, nagyon valószinü, hogy idővel sok elveszettnek tartott és sajnosan nélkülözött történelmi munka fog felfedeztetni, vagy, kivált Déli-Örményország romjai közt, hol most az útazás és kutatás a Kurdok rablásai miatt szinte lehetetlen, feliratok fognak találtatni, melyek képesek leendnek ezen kérdésre mostanig nem ismert fényt deriteni. Igy találtatott meg 1850-ben Ecsmiadzin kolostornak örmény kéziratokban gazdag könyvtárában Sebeos történetirónak munkája a VII-ik századból Kr. után és kiadatott Konstantinápolyban 1851-ben. A mi ezen munkát reánk nézve rendkivül becsessé teszi, azon terjedelmes felirat a kereszténység első századából, mely a VII-ik században, tehát az iró korában Nisibisben fedeztetett fel Sanatruk király (35—65 Kr. után) palotájának romjai közt, melyet iró munkájában felvett. Ezen nagy becsü felirat, többek közt, igen érdekes tudósitásokat tartalmaz, az armeniai parthus Arsacida uralkodó háznak eredete felől.

V.

Okát annak, hogy a Parthusok hoszszas uralkodásuk alatt Örményországban nyelvemlékeket nem hagytak, feltaláljuk azon körülményben, hogy az Örmények Valarsacest a

nagy Arszák fivérét önkényt választották meg királyokul és magok hítták meg az országba, s nem fegyver erejével hódittattak meg. Nincs adatunk reá a történelemben, hogy a Parthusok kezdetben a királyi ház tagjain kivül nagyobb számmal telepedtek volna Örményországba, menekültek ugyan az Arsacida háznak Persiában és Bactriában országló, de a harmadik században Kr. után hatalomra kapottt persa Sassanidák által trónjuktól megfosztott némely ágai örményországi véreikhez, ezek azonban külön főnemesi családot képeztek ugyan az országban, de külön népséget nem, hanem valamint a király és a királyi háznak tagjai, ugy ők is nyelv és nemzetiségre nézve az örmény nemzetbe tökéletesen belé olvadtak, külön családi vagy parthus nemzeti érdekeket soha sem hajhásztak, hanem azonositották mindenben az örmény nemzet érdekeivel. Innen azon rendkivüli bizodalom és ragaszkodás, melyet az Örmények ezen királyi ház iránt, mig csak fennállott, tanusitottak, mely a historiában szinte példa nélküli; minthogy sem magok az Örmények más házból királyt magoknak nem választottak, sem az örmény fenhatóság felett egymásközt vetélkedő Persáktól és Rómaiaktól mást, mint Arsacidát királyul elfogadni soha sem akartak.

VI.

Oka annak továbbá, hogy parthus nyelvemlékeket nem birunk, az is, hogy az Örmények magok is az V-ik század közepéig, mig tudniillik az örmény hangoknak megfelelő s kiejtésére alkalmas betük felfedeztettek (a régiek arra elégtelenek levén) az örmény szóknak leirására közönségesen persa és syrus betüket használtak *a*), de sőt a dél-nyugoti Assyriával határos tartományokban az isteni szolgálatot is syrus

a) Chorenei Mózes Örmények történetei. 3 k. 52 f.

nyelven végezték *a*). Eumenes örmény királyról irja Polyaenus, hogy Orontes örmény satrapától syrus betükkel irott levelet mutatott elő. „Eumenes epistolam protulit Syriacis litteris scriptam tamquam ab Armeniae satrapa Oronte“ *b*). A syrus betüknek használata és szokások némi hasonlatossága vezette Strabot azon tévedésbe, hogy az Örményeket a Syrusok és Arabok nyelvrokonainak állitaná. „Armenorum, Syrorum et Arabum gentes multum prae se ferunt cognationis sermone, vita, corporum forma maxime ubi vicini sunt“. Kétséget azonban nem szenved, miképp a diplomatiai nyelv ugy armeniai mint persiai Arsacidáknál a Nagy Sándor utódai alatt egész Elő-Ázsiában elterjedt görög volt, görög feliratuak mind két rendbeli Arsacida királyoknak mostanig talált pénzei. A két Tigranesnek, Artavasdnak és Erato királynénak pénzei következő feliratot hordanak *c*) ΒΑCΙΛΕΩC ΒΑCΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, ΒΑCΙΛΕΩC ΒΑCΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑCΔΟΥ, ΒΑCΙΛΕΥC ΜΕΓΑC ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗC, ΕΡΑΤΩ ΒΑCΙΛΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ. Ezekhez hasonlók a parthus Arsacida királyok eddig ismert pénzeinek feliratai, görög felirással látta el Chosroes örmény király (313—226 Kr. ut.) azon emlékoszlopot, melyet Kaukaziában állitott a Chazar- és Basil-Hunokon nyert győzelme és főurasága jeléül *d*). Görög

a) Les Syriens plus avancés dans la civilisation que les Arméniens leurs maitres, ils les maitrisérent a leur tour par leur culte, par leur langue et par leur littérature. Leur langue fut celle qu'on employa dés lors en Arménie dans les affaires judiciaires, dans la diplomatie et dans la religion jusqu' au cinquiéme siécle de l'ére Chrétienne. Chanazarian Histoire de l' Arménie cf. Mois. Ch. -en. L. 4. c. 54.

b) Bochart Phaleg. C. IX.

c) Katerdsian. Világtörténet. Örmény nyelven megjelent Bécsben 1852. Örmény és parthus Arsacidák. 2 köt. 76 l.

d) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 2 k. 66 f.

volt szövege a Sanatruk király palotájának romjai közt talált historiai tartalmu feliratnak is, melyről fennebb emlékeztem *a*). Plutarch irja: hogy Tigranes az általa épitett és nevére elnevezett, nagy részt az általa meghóditott Syriából és Cappadociából átszállitott Görögökkel népesitett Tigranocerta városban görög szinházat állitott és a görög szinészeket és tudósokat pártolta *b*).

Appiánban viszont a parthus Orodes és örmény Artavasdes Arsacida királyokról olvassuk: hogy a midőn ezen uralkodók egymással kibékültek, a békeszövetség szilárditására ejtett menyegzői ünnepélynek növelésére görög szavalatokat és szini előadásokat rendeztek, mert Orodes a görög nyelvet jól értette, Artavasd pedig éppen költő volt, szindarabokat és egyéb munkákat irt, melyek közül némelyek Appian korában meg voltak *c*)

---

a) Sebeos. Heraclius kora. I. könyv. 2 l.

b) Erant ea tempestate Tigranocertis plurimi ludorum artifices quos undique Tigranes ad se institutorum spectaculorum causa convocarat. His Lucullus ad praeparandos pro parta victoria ludos atque spectacula magnifice usus est. Plutarchus in Lucullo.

Tigranes Cappadocia velut indagine cincta ut nemo posset evadere ad trecenta millia hominum abstraxit in Armeniam et agros eis ad incolendum cum aliis attribuit; ubi primum Armeniae regni diadema sibi imposuit et oppidum Tigranocertam a se denominavit, quasi Graece dicas Tigranopolim. Appianus de bello Mithridatico p. 216.

c) Interea Orodes cum Artabase in gratiam redierat ejus sorore desponsa Pacoro suo filio, moxque secuta sunt convivia et commessationes et multa alia, introducta sunt et Graeca acroamata, nam Orodes nec linguae Graecae rudis erat nec literarum. Artavasdes vero etiam tragoedias scribebat et orationes et historias, quarum nonnullae servantur et hodie. Appianus de bello Parthico.

Ὁ Ἀρταυάσδης καὶ τραγῳδίας ἔποιει καὶ λόγους ἔγραφε καὶ ἱστορίας ὧν ἔνιαι διασώζονται. Plutarchus in Crasso.

VII.

Nem levén e szerint parthus nyelv-emlékeink, melyekre a parthus nemzetiség kérdésének megoldásában biztosan támaszkodhatnánk, mig ilyenek fognak felfedeztetni: meg kell elégednünk azon szám szerint ugyan kevés, de elsőrendü parthus névszókkal, melyeket könyvem első részében, az V-ik fejezetben taglaltam, a melyeknek magyar értelme tagadhatatlan. Vannak ugyan az örmény nyelvben nagy számmal szók, melyek a megfelelő magyar szókkal hang és értelemben egyeznek; ilyeneket én is I-sső könyvemben száznál többet hordottam fel; ezekről azonban nem lehet mondani, hogy a parthus nyelvből származtak által az örménybe, mivel a parthus nyelv, mint fennebb megmutattam, a Parthus-Arsacidák korában nem használtatott Örményországban.

Ezekről tehát vagy azt kell mondanunk, hogy azon ős előkorban, midőn a Parthusok ősei: a Dahák, a Sakák és a többi hunmagyar-scytha néptörzsek szétoszlásuk előtt együtt laktak az örmény felföldön, meg az Araxes és Cyrus folyók mellékén, a magyarból származtak az örménybe, vagy az örményből a magyarba; vagy pedig azt kell mondanunk, hogy azok egy rég kihalt köz-anyanyelvnek maradványai, melynek hihető, a magyar, mint az örmény leánya *a)*.

A nagy tudományu Baxter nem kételkedik az örmény nyelvet, melyet nyelvészeti munkáiban nagy sikerrel használt, scytha nyelv dialectusának és az Örményeket Scythákknak nevezni, midőn többek közt ezeket mondja: „Neque multum dubito quin Armenii etiam nomen suum his (Aramaeis, Arimis) debeant, cum vel hodie Scythicae linguae dialecto utantur; ismét alább: Siquidem Armenis qui hodie veteri

a) Lásd e tárgyról munkám III-dik részében a 2. és 3. fejezetet az örményországi Daha és Saca, Hunmagyar-Scytha népekről.

Scytharum lingua loquuntur air est vir...“ Armenii igitur qui et Scytharum propago fuerant *a*).

Az örmény nyelv a keleti nyelvek sorában nem képez külön osztályt, valamint nem képez a magyar sem; hanem bármenynyire különböznek is egymástól és eredeti anyanyelveknek tartatnak, uézetem szerint mindkettő az ariai vagy zend nyelv-családhoz tartoznak; valamint a régi persa, medus és sanskrit nyelv is, és azokkal együtt beléolvadnak a tágas értelemben vett nagy indogerman nyelv-családba, mint annak egy külön osztálya. Figyelmet érdemel ugyanis, hogy több franczia és örmény nyelvész és régiség kutató, kiknek volt alkalmuk az örmény nyelvet és annak grammatikáját egybevetni a sanscrit, régi persa és egyéb ariai nyelvekkel, szembetünő hasonlatosságot fedeztek fel az örmény és a mondott ariai vagy zend nyelvek közt. Nem is lehet — mond a tudós Katerdsian világtörténelmi munkájában — mutatni az örmény nyelvnek más helyet a nyelvek sorában, mint a zend, pahlavi, régi persa és rokon ariai nyelvek osztályában, mert valamint geographiai tekintetben szomszédok, ugy közel állottak egymáshoz az istenségröli véleményben és szokásokban, mindenek felett pedig rokonok nyelvben, miután számtalan első rendü, az emberi nyelv leglényegesebb szavaik az örménynyel közösek, mi által mint testvérek állanak egymás mellett *b*).

---

a) Baxter, Glossarium Antiquitatum Romanarum, Londini .1781 in voce Arimanes et Arimaspi

b) Katerdsian Világtörténet 1. kötet 109. lap.
Eugéne Boré, franczia Armenista, e tárgyról ekképp nyilatkozik: La grammaire Arménienne repose sur les mémes bases que la grammaire Grecque et a des rapports frappants surtout avec la grammaire Sanscrite etc. Arménie p. 101.

VIII.

Midőn azt mondom, hogy a magvar nyelv az ariai vagy zend nyelv-osztályhoz tartozik, a magyar nyelv és magyar régiségek körüli több évi vizsgálódásaimnak eredményét mondottam ki.

Könyvem első részében megmutattam, hogy a Magyarok egykor az Oxus vize melléki tartományokban laktak; ugyanott megmutattam azt is, hogy a Magyarok régi vallása egyezett a zend népek vallásával. A lakhelyek azonságából, a vallás hasonlatosságából és azon környülállásból, hogy a magyar nyelvnek, egyikével az ariai nyelveknek, tudniillik az örménynyel, melylyel azt összehasonlítottuk, számos közös szavai vannak; joggal következtethetni annak a többi ariai nyelvekkeli rokonságára. eredeti egységére.

Saint Martin. „Mémoires sur l' Arménie" czimü munkájában irja: hogy a Zoroaster vallásának szent könyveiben megőrzött régi hagyományok szerint, a Persák és a többi zend népek Örményország északkeleti részéből vezetik le származásukat. Ezen földrészt Kelet minden népei a legkorábbi idők óta Aran- és Iránnak nevezik. Zoroaster maga Vendidád és Zendavesta könyveiben tisztelettel emlékezik róla, azt szentnek, tisztának és hatalmasnak mondja, e volt az ő szülőföldje és első hely, mely vallását elfogadta, a honnan azt ő tovább Indiáig terjesztette. Végre e volt az első teremtett' és lakott hely a földön, mely hagyomány a mi szentirási hagyományainkkal bámulatosan egyez *a*).

a) L' Arménie est appellée dans les livres dont nous venons de parler (Zendavesta) Eeriemeno, Zoroastre en parle toujours avec les plus grandes éloges et il la considére comme la contrée la plus importante de toutes celles ou il pouvait établir sa loi, il lui donne les noms de sainte, de pure et de puissante, enfin c' étoit sa patrie et c' étoit le premier pays qui avoit embrassé

Örményországnak épp ezen északkeleti része, hova én kútfőim nyomán a Hun-Magyarok eredeti szülőföldét helyezem, itt volt a hatalmas Sakák földe a Cyrus és Araxes összefolyásánál; Armenia felföldén Euphrat és Tigris forrásinál laktak egykor a Parthusok ősei a Dahák, itt a Sabir-Hunok, szóval itt volt a Chusok földe.

A zend hagyományoknak említett összehangzása Armenia íróinak a Hunmagyar Scythákról eredeti szülőföldére Armeniában és utóbbi lakhelyeire az Oxus víz partmellékén. vonatkozó tudósításaival, a magyar fajnak az ariaival sokkal bensőbb viszonyát árulja el, mint a milyent népeknél csupán lakhely azonsága, vallási elvek és szokások hasonlatossága szoktak előidézni; nézetem szerint a magyar faj ha nem maga sajátképpi főtörzse az ariai nép és nyelv osztálynak, annak kétségkivül egyik rokon ága; mire nézt bár mint is törekedjenek némely magyar nyelv- és régiségkutatók, a magyar nyelvet a zsidó és más semita és chamita *a*), mások

sa religion, aussi il aimoit a en rappeler perpétuellement le souvenir dans ses écrits Toute la partie orientale de l' Arménie possedée actuellement par les Persans et le Russes porte dans presque tous les ouvrages orientaux moderns le nom d' Aran et celui d' Iran, ce nom que les Persans depuis longtemps donnent a leur patrie est assez frappant. . . . Depuis les diverses traditions qui se trouvent consignées dans les livres sacrés des successeurs de Zoroastre on pourrait conjecturer avec quelqu' apparance de raison que la nation Persane tire son origine de l' Arménie du pays de l' Aran. Selon le Vendidad c' est le premier endroit créé sur la terre et le premier lieu habité, tradition qui s' accord d' une maniére étonnante avec les récits des livres saints. Saint Martin. Mémoires sur l' Arménie. Tom. 1.

a) Horváth István: Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből.

Révai. Elaboratior grammatica Hungarica; 47 lapján olvassuk: Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit, qualis est inter neptes ortas ab avia ex filiabus diversis

meg a finn eredetü nyelvekkel hozni kapcsolatba *a*) azt velem felhozott érveikkel elhitetni nem fogják; de az örmény kútfőkben sem találtam semmit, mi a mondott nézeteknek legkevésbbé kedvezne, jóllehet, meghajolva Horváth István nagy tudománya és tekintélye előtt, kutatásaimat kezdetben az általa kijelölt irányban tettem, sőt azok még inkább megérlelték bennem azon rég táplált meggyőződésemet, hogy a magyar nyelvnek kulcsát csak is az ariai nyelvekben kell keresnünk, ezekben akadunk annak, ha mindjárt távoli, de közös eredetet sejtető rokonaira. Kihalt, való, az ariai nép- és nyelvcsaládnak több tagja, de fenmaradt szerencsére annyi, és él részint irodalomban, részint a nép ajkán, a menynyi szorgalmas tanulmányozás és kutatás mellett elégséges a magyar nyelvveli vérségének felismerésére.

Él a titokteljes sanskrit nyelv India szent könyveiben, jóllehet a nép, mely azt egykor beszélette, letünt évezredekkel ezelőtt a világ szinteréről; él mondám, és régisége s irodalmi fontossága által ugy, mint bámulatos egyszerüsége és grammatikájának szabályossága által már rég magára vonta az európai tudósok figyelmét *b*).

Él a régi Persák és Medusok nyelve, a kevés számra olvadt, de régi vallásukat és nyelvöket mind maig híven megőrzött tüzimádó Gueberok ajkán *c*).

Él a zend nyelv vagy legalább annak egy rokon ága Bactriának és északi Indiának némely hegyi népeinél *d*).

a) Sajnovics. Demonstratio idioma Hungarorum et Lapponum idem esse. Hafniae 1770. Ezen véleményben volt Reguly Antal jeles nyelvész és útazó.

b) Rész Endre a sanscrit nyelv ismerete. 1837 évi Tudománytár 1. k.

c) Dissertation upon the antiquities of Persepolis by William Price Vol 1. London 1820.

d) Bahlen Petri. Commentatio de origine linguae Zendicae e Sanscrita repetenda. Hodiernis adhuc temporibus vigere scimus dialectum Zendicae persimilem in regionibus Bactrianis et Indo flumini vicinis montium tractibus. p. 15.

Price Wilhelm jeles angol nyelvész, ki a persepolisi romokat persa tudósok kiséretében meglátogatta, a rejtélyes ékiratokat, melyekkel boritvák, egybevetvén a pahlavi nyelvemlékeknek kezénél levő gyüjteményével, meg a kiséretében levő Gueberek nyelvével, azokhoz szavakban és kivált betüalakokban hasonlóknak találta *a*).

Él végre Ázsia legrégibb historiai emlékezetü népei egyikének, az Örménynek nyelve és pedig mind régi, gazdag, ma is meglehetősen virágzó irodalmában, mind a több milliókat számláló és egész Elő-Ázsiában elterjedt nemzet ajkán.

IX.

A magyar fajnak hajdan szintugy mint most különböző ágai voltak, melyek különböző neveket viseltek, a magyar névszó, a magyar faj egyik törzsének volt neve, és hihető, miszerint csak Európában vívta ki a többiek felett azon felsőbbséget, melynél fogva a többi külön nevü törzseket nevének közös használatára birta és magában egyesitette Miképpen nevezte a Magyar magát Ázsiában a maga nyelvén, és miképpen neveztetett az idegen népektől, historiai titok, melyet felfedezni még eddig senkinek sem sikerült; már pedig mig a régiségkutató tisztában nincs tárgyalt népe hajdankori neve iránt, hasztalan mindaddig minden fáradozása. — A Magyar név a magas régiségben ismeretlen. Mazar görögitett alakban a IX-dik században fordul elő Porphyrogeneta Constantin irataiban először oly körülmények közt, melyekből bizton tudhatni, hogy Mazar néven valósággal Magyart értett *b*). A Hunok a IV-ik században Kr. után merülnek fel a történelem szinvonalán. Ammian és Szent Hieronymus elsők,

a) Price William. Journal of the British embassy to Persia. London 1820. Vol. 1.

b) Constantinus Porphyrogeneta de Adm. Imperio. c. 37.

kik a Hunokról emlékeznek *a*). Feltaláljuk ugyan a Magyarokat Ptolomaeusnál Mazorani *b*), Pliniusnál Megari *c*) névalakban, a Hunokat a persepolisi és diospolisi feliratokban Unnu és Hunut néven *d*), melyek a IV-dik században Kr. után sokkal régibb időkből hangzanak ugyan, de mint egyes és összefüggés nélküli adatok nem sokat nyomnak, miután magok is bővebb felvilágositást egyebünnen várnak és csak más ethno- és geographiai adatok segitségével a hunmagyar névvel hozatnak kapcsolatba.

Nem hatolhatván e szerint a magyar névvel fölebb a IX-dik századnál, a hunnal a IV-diknél Kr. után, micsoda más név fog világitani a történetbuvárnak a régiség magasabb századaiban; melyik név lesz az, melynek vezérfényénél kutatásait a siker némi reményével folytathassa; talán a scytha vagy a parthus!? egyik sem, a scytha tágasabb, a parthus szükebb értelmü sem hogy a kivánt czélnak megfelelhetne, mert jóllehet áll az: hogy a Magyarok Scythák, de nem áll: hogy minden hajdan scytha néven nevezett nép Hun-Magyar volt, mint ezt munkám első lapjain szamos adatokkal bébizonyitottam; ugy nem különben, jóllehet a Parthusok nézetem szerint is Hun-Magyarok; de azt még sem merem állitani, hogy a Magyarok a sajátképpi Parthusok ivadéki. A Parthusok, mint azt maga helyén *e*) elmondottam és a név maga is tanusitja, a Scythákuak, egyik, attól elvált, elszakadt, elpártolt felekezete voltak, minél fogva a parthus név, már csak e miatt is, nem szolgálhatott általánosan a Hun-Magyar Scythák jelölésére, anynyival is inkább, mivel

a) Ammianus Marcellinus Historiarum. L. XXXI.
Hieronymus in Epistola Fabiolae ad Oceanum.
b) Ptolomaeus Cosmographiae L. VI.
c) Plinius. Historiae naturalis L. VI.
d) Fejér György. Aborigines et incunabula Magyarorum. p. 31.
e) Első Rész: első és második fejezet.

bizonyos, hogy akkor is, midőn hatalmuk tetőpontján állottak a Parthusok, léteztek kivülök számos tőlük egészen független hun-magyar scytha népek az Oxus és Jaxartes folyók közti tartományokban, kik a Parthusokéval nagyság- és hatalomban versenyező birodalmat alkottak, mint ezt munkám első részében historiai hiteles adatokkal támogatva előadtam *a*). Különben is ismeretes, hogy a parthus név, a Parthusokkal a II-dik században Kr. előtt; a Nagy Arszák alatt, emelkedett fel a történelem szinvonalára, és arról a III-ik században Kr. után Artaban utolsó parthus Arsacida persa királylyal végképp letünt, a historia róluk e néven többé nem emlékezik. A byzanti görög, de kivált örmény irók közül pedig, kik a keleti népeket és azok viszonyait igen jól ismerék, eszébe egyiknek sem jutott, az Oxus melléki hatalmas Euthalita Hun-Magyar Scythákat, kik a Parthusok eleste után még pár századig fennállottak, a Parthusokkal felcserélni vagy éppen Parthusoknak nevezni. Azon pár európai, kétes hitelü, költőnek inkább mint történetirónak a X-dik századból, kik a Magyarokat az egykori Parthusokhoz hasonlitva, Parthusoknak nevezték, a kiket Horváth István felhoz *b*), nagy fontosságot nem tulajdonithatni. Azokat nézetem szerint inkább sejtelmeknek, mint világos adatokon alapuló historiai tudósitásoknak mondhatni.

X.

A magyar régiségbuvárok sajnosan nélkülözték a nevet, melynek kalauzolása mellett a magyar nemzet eredetének szentélyébe juthassanak, jól belátták, miképp a hun-magyar név erre elégtelen, a scytha határozatlan, a parthus korlátolt jelentésü. Hogy ezen hiányt, melynek anynyira érezték

a) Első Rész: első és második fejezet.

b) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből. 81 lap.

szükségét, kipótolják, különféle hypothesisekhez folyamodtak. Különböző népneveket fogtak fel, melyek a Magyar névszóhoz hang és jelentésre némileg hasonlitottak, vagy a melyekben, néha erőltetett elemzés és magyarázat szerint ily nemü hasonlatosságot véltek létezni. Ezen eljárásnak több példáit találjuk Horváth István értekezésében *a*). Ő a hun-magyar meg a parthus-scytha nevet hasonló értelmezések és magyarázatok által kapcsolatba hozta a Philisteusok meg a Chananeusok és számtalan más ázsiai, áfrikai és európai népek nevével, melyek segitségével aztán a félvilágot bébarangolta.

Fejér György indittatva azon csekély hasonlatosságtól, mely a magyar és macron névszó közt alig észre vehető, a Magyarok eleit a pontusi Macronok és szomszéd népekben kereste *b*), Deguignes hasonló indokból a Chinaiak Hiongnouiban *c*), Kis Bálint a Medusok és Örményekben *d*) vélték a Hun-Magyarokat feltalálhatni. Lehet-e aztán csodálkozni? ha ily gyenge alapokra fektetett vizsgálódások kivánt czélra nem vezettek, lehet-e csodálkozni, ha ezen tudós és lelkes férfiak ily kétes szempontokból kiindulva, minden fénypontot nélkülözve, az útjokban itt-ott felmerülő bolygó tüzek által tévútra vezettettek, s végre is az idők és történelem megmérhetlen tengerén hajótörést szenvedtek. A mi egyébiránt tekintve azt, hogy a Magyar, kelet népe, a nevezett tudósok pedig vizsgálódásaikban nyugoti útmutatókat követtek, másképp nem is történhetett. Másképp nevezi magát maga nyelvén ma is a Magyar, s másképp neveztetik a szomszéd né-

a) Rajzolatok sat. széltibe mindenütt.

b) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum ac Gentium cognatorum populi Pontici. Pontus. Budae 1840.

c) Deguignes. Histoire des Huns. Vide Pray Annales.

d) Kis Bálint. Magyar régiségek.

pektől, igy volt ez kétségkivül Ázsiában is. Már ki mondja meg nekünk, miképp nevezte magát a Magyar Ázsiában maga nyelvén, és miképp neveztetett Ázsia népeitől, hanem ha a Magyar maga, vagy a Magyarral Ázsiában egykor együtt lakott s vele k[illegible]önféle viszonyban állott szomszéd népek. Miután áll továbbá: hogy a Magyar Scytha, de nem áll, hogy minden Scytha Magyar; ki mondja meg nekünk, melyik volt a Magyar azon számtalan, különböző nevü és nemzetiségü Scythák közül, kiket kivált Nagy Sándor hadjárata után a görög és római irói sereg ismert, ha nem ismét csak a magyar és a keleti irodalom. Jóllehet hiányosan jutottak el mi hozzánk a magyar nemzet ős régi hagyományai; jóllehet későn irták meg azokat a magyar krónikások, köszönettel tartozunk nekik mégis, hogy azokat a végenyészettől megmentették, mert igy is, a mint azok előttünk állanak, némely útmutatásokat tartalmaznak, melyeket történetbuváraink számba sem vettek, de a melyek egybevetve Constantinnak a Magyarokra vonatkozó tudósításaival, a vizsgálót egyenesen Közép-Ázsiába vezetik, a hol az örmény kútfők világánál tovább kutatva nyomába jutunk a Hun-Magyar Scythákuak, sőt a mi több és a magyar régiségekre nézve kiszámithatlan fontosságu, feltaláljuk azon nevet, melyet az Örmények, Persák, Chinaiak és minden más ázsiai nemzetek a magyar faj jelölésére hajdan használtak, mely közös neve levén a Magyarnak keleten, minden magyar ajku népet magában egyesit.

XI.

Könyvem első részében felfejtett és hiteles történelmi adatokkal támogatott nézetem szerint hajdan, mig tudniillik felmerült a történelem szinvonalára a IV-dik században Kr. után a hun, a IX-dikben a magyar név, a Görögök és Ró-

maiak a Hun-Magyarokat általában Sakáknak, Daháknak és Massagetáknak nevezték. Ezek voltak a nagy számu Scytha népek közül, kikben a Hun-Magyarok őselei rejlettek.

Az Örmények, kik évezredeken keresztül uralkodó nép voltak Elő-Ázsiában, földrajzi helyzeteknél fogva folytonos összeköttetésben állottak egyfelől Ázsia különböző népeivel, másfelől viszont a Görögökkel és a Rómaiakkal, a Hun-Magyarokat mint Armeniában egykor földieiket, Kaukaziában pedig szomszédaikat jóval korábbi időkben ismerték, még pedig mind saját honi Hun-Magyar, mind külföldi s idegen Saca, Daha, Massageta nevökön, és ezen különböző elnevezéseket felváltva, synonym gyanánt, minden eszmezavar nélkül használták a magyar faj különböző ágainak jelelésére.

A név azonban, melylyel az Örmények ugy az összes magyar fajnak, mint egyes törzseinek jelölésére legközönségesebben éltek, nem a hun-magyar, vagy egyike a felsorolt scytha neveknek, hanem a chus, chusán, chusita név. A magyar fajnak ezen chusán neve, melylyel a Magyarok az Örményektől, Persáktól, Chinaiaktól és átalában Kelet népeitől illettettek, munkámban merül fel először a feledékenység tengeréből, melyben pár ezer évig szunnyadott, a történelem szinterére, annak a Magyarokra vonatkozó jelentése ismeretlen volt mostanig, a történetbuvárok, a régészet és nyelvészet kutató tudósoknak figyelmét általában tökéletesen kikerülte.

XII.

Hogy a Magyaroknak ázsiai neve a keleti nyelvekben és irodalomban jártas európai tudósok figyelmét mindeddig kikerülte; okát azon környülállásban találom: hogy mivel az áfrikai Aethiopok, Cham fiának Chusnak, kiktől származtak, nevét híven megtartották, s Kelet minden népeitől, a legré-

gibb idők óta Chusoknak hivatnak *a*), a történetirók nem is sejditve azt, hogy a keletiek, Chus név alatt nem mindenkor áfrikai Aethiopot, hanem néha egy más, az áfrikai Aethioptól eredet és nemzetiségre nezőben különböző, nem is áfrikai, hanem kelet-ázsiai népet értettek, a Chus névszót, a hol az csak előfordult, minden kivétel nélkül Aethiopra forditották. Hogy a hol a szentirás eredeti szövegében Chus áll, ott a Hetvenek görög forditásában Aethiopot olvasunk, nem szükség emlitenem *b*), és ez ellen semmi kifogásunk, de igen az ellen, hogy Homer, Herodot, Nonnus Dénezs Kelet-Ázsiában Aethiopokat helyeznek, ott a hol a Chus-Hun-Magyarok laktak, tudniillik értesülvén arról, hogy India határinál a Paropamisus hegy aljában Chus nevü nép tanyázik, és tudván másfelől azt, hogy a Chus a keletieknél átalában Aethiopot jelent, a Chus névszót Aethiopra tették át s ekképp szokásuk szerint elgörögösitették *c*).

Egyébiránt a keleti történetirókban gyakran előforduló Chus, Chusan, Chusita névre, Európa tudósai közelebbi időkben nagyobb figyelmet kezdettek forditani, és nem egy tette már közülök azon észrevételt, miképp a mondott név a keleti irókban nem mindenkor jelent Aethiopot, csak hogy mit jelent, és névszerint hogy a leggyakrabban Hun-Magyart jelent, azt eddig tudtomra senki sem mondotta. Kiepertnek,

a) Chuso nihil detrimenti tempus attulit, Aethiopes enim quibus praefuit, nunc quoque tam a se ipsis quam ab Asianis omnibus Chusaei nominantur. Josephus Flavius Antiquitatum Judaicarum L. I. c. 7. cf. Hieronymi Quaest. Hebraicarum in Genesim. Quaest. 20.

b) Geneseos. c. 2. v. 13.

c) Aethiopes qui bifariam divisi sunt ultimi hominum. Alii quidem ad occidentem solem, alii vero ad orientem. Homeri Odyss. I. v. 23—24.

Sexta decima portio haec, Paricani et qui ex Asia sunt Aethiopes. Herodot. L. 3.

Αἰθίοπες τὲ Σάκαι τὲ καὶ ἔθνεα ποικίλα Βακτρῶν. Nonnus Dionys. v. 840.

iskolák számára kiadott régi világ atlasának 42 lapján, a jegyzetben, hol az I-sö Darius persa királynak adózott népeket, a mint azok a persepolisi királyi sírboltok ék alaku felírataiban felsoroltatnak, párvonalba állitja Herodotnak hason tartalmu helyével, a következő érdekes szavakat olvassuk: „Die in Satr. XVII (Herodot) genannten asiatischen Aethioper, gewisz griechische Übersetzung des Kuschiten Namens, und nicht die unbedeutende Völkerschaft der Kossäer sind in den Inschriften (von Persepolis) als Khuschija aufgeführt“ *a*). A mondottakból világos, miként az Aethiop névszó a fenn idézett legrégibb görög irókban a Chusnak hibás fordítása, azonban Herodot is a kelet-ázsiai Aethiopokat az áfrikaiaktól gondosan megkülönbözteti midőn igy ir: „Arsanes quidem Aethiopibus qui sunt trans Aegyptum atque Arabibus praeerat. Ii autem Aethiopes, qui sunt ab ortu solis (nam bifariam militabant) censebantur cum Indis specie nihil admodum a caeteris differentes, sed sono vocis duntaxat atque capillatura. Nam Aethiopes qui ab ortu solis sunt promissos crines, qui ex Africa crispissimos inter omnes homines habent. Aethiopes qui ex Asia sunt pleraque arma, quae Indi gestabant *b*).

XIII.

A Chus névszót Aethiop forditásban feltaláljuk a magyar nemzet ősrégi hagyományaiban is, felmaradt tudniillik a Magyaroknál több századok mulva is azután, hogy Európába jöttek, egykori ázsiai lakhelyöknek a keletieknél divatos Chus nevének emlékezete; mert a mint mondám fennebb is, hihető, miképp nem a Magyar nevezte magát Chusnak, Chusánnak, és honát Chus földnek, hanem a Persáktól, Örmények-

a) Kiepert, Atlas der alten Welt. Wien 1854.
b) Herodoti Historiarum. L. VII.

től és a többi keleti népektől neveztetett e néven. Thuróczi, ki a mondott nemzeti hagyományt, több századok mulva azután, hogy megtelepedtek Pannoniában a Magyarok, irásba tette, nem kételkedett a Chus szót, a szentirás-magyarázók egyhangu értelmezése szerint Aethiopra magyarázni. Már hogy mit akar, vagy mit jelent, a nemzeti ős régi hagyományokat híven viszszatükröző Thuróczi krónikáiban, ott a hol a Magyarok ázsiai lakhelyeiről van szó, az Aethiop névszó, azt tudtomra soha senki meg nem fejtette, — de nem is sejditette senki, hogy az legkisebb összeköttetésben álljon a Magyarok ázsiai viszonyaival akár földrajzi, akár történelmi tekintetben; azért, midőn tudósaink a kérdéses helyet tárgyalták, az Aethiop szót mint szerintök értelem nélkülit, a melyet csak a vak véletlen csúsztatott bé a hagyomány szövegébe, figyelemre nem méltatták, holott Thuróczinak tökéletesen igaza van, megjegyezve, hogy a magyar faj hajdankori lakhelye Belázsiában nem feküdt a Thuróczi által Aethiopiára forditott Chus föld határinál, hanem a Chus föld maga volt egykori ázsiai honjuk.

XIV.

Thuróczinak többször emlitett helye ekképp hangzik: „Scythicam regionem unica cingi comprehensione sed in tria regna Bastardiam scilicet Dentiam ac Mogoriam dividi, centumque octo provincias habere. Ab Oriente Scythico regno Juhrianum, post haec Tartiam (Tartariam) tandem Mogoliam jungi, ex plaga aestivo subsolari gentem Corasminam et Aethiopiam quae Minor India vocatur vicinari“ *a*). Thuróczinak ezen helye, helyreigazitva a keleti kútfők szellemében, és viszszahelyezve a Chus szót maga eredeti jogába, melyben azt a magyar nemzet hagyományai kétségkivül több századokon ke-

a) Thuróczi, Chronica Hungarorum. c. 5.

resztül megtartották, de a melybol a divatos Aethiop forditás által helytelenül kiforgattatott, a vizsgálót a Magyarok eredeti szülöföldére vezeti, tudniillik a Persiával keletről határos és egykor persa hatalom alatt állott Chusok, Chusaeusok, vagy a keletiek kiejtése szerint Chusi . földére. Az idézett hely azonban nem áll magára és elszigetelten a nemzeti hagyományok sorában, mely minket a Magyarok ösi lakhelyeinek nyomozása végett a mondott tájékokra utal. Thuróczi évkönyveinek második fejezetében, miután előadta, hogy bizonyos régi adatok szerint a Magyarok ősapái Hunor és Mogor kezdetben Persiában laktak, hozzá teszi, miképp ezen állitás éppen nem ellenkezik a magyar nemzet történelmi emlékeivel, miután azok szerint is a Magyarok elébb Persiában laktak és azután költöztek a Maeotis tó melléki tájékokra. „Nec priores Hungarorum historiae huic sententiae contradicunt, cum Hungaros primum in Perside tandem in Palude Maeotide commoratos esse tradant“ — és alább megint: „Posteritas Persidem inhabitans regionem statura et colore similis sunt Hunnis, tantummodo differunt parum in loquela sicut Saxones et Thuringi“ *a)*. Ugyancsak a mondott persa végszéli tájékokra vonult Constantin bizonyitása szerint a Magyarok egy része, Pacinacita fajrokonaitól Atelkuzuban szenvedett vereségök után, kikkel a Pannoniában megtelepedett Magyarok azután is sok ideig közlekedtek kalmáraik által. „Turcorum exercitu per Pacinacitas tunc temporis Cangar nominatos devicto, atque in partes diviso, eorum una quidem versus orientem, partem Persiae incoluit“. . . . és ismét . . . „Ad Turcos vero ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores suos mittunt etiam nunc ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos et responsa saepe ab ipsis per hos accipiunt. Constantin, de Adm. Imperio c. 38.

a) Thuróczi Chronicor. P. I. c. 2.

XV.

Thuróczi Chorasmiáját, melyet az ős hun-magyar hon szomszédságában helyez, viszhangozza krónikáiban Kézai Simon, a mint ezt Kállai Ferenczuek, a keleti nyelvek magyar történelmi fontosságáról irt értekezésében olvasom, a hol tárgyalva Thuróczinak és Constantinnak fennebb idézett és a Magyaroknak egykori persiai lakhelyeire vonatkozó helyeit: „Ez nem lehet — mond — koholmány, mert mi czélja lehetett volna a krónikairónak a nemzeti köztudomány ellen ilyesmit irni? mi okból irhatta Kézai Simon is, hogy Csaba fiának Edemennek anyja Khovarezmi születés volt (nam mater ejus de Chorasminis orta erat), s mikor a Magyarok másodszor Pannoniába jöttek Edemen is cum maxima familia patris sui et matris introivit. A dologban bizonyosan kellett valaminek lenni, mert ily összszehangzás Constantin Porphyrogeneta és a hazai krónikások közt másképp nem is képzelhető *a*).

Bár mily hiányosak ezen, Ázsiából magával hozott, magyar nemzeti hagyományból Thuróczi és Kézai Simon évkönyveiben fenmaradt őstörténelmi emlékek, én azokra nagy sulyt fektetek; igénytelen nézetem szerint nem egyebek azok, mint meganynyi fénypontok, melyek az évezredek homályából átsugárzanak, melyeket a századok hoszszu sora elhomályositani igen, de végképp elenyésztetni nem tudott; hiányzott mostanig a gyúpont, mely ezen vékony sugarakat összszegyüjtse és egykori fényökben ragyogtassa; innen van, hogy a magyar régészetbuvárok ezen emlékeket, a nyugoti kútfőkből gyüjtött történelmi adataikkal és azok nyomán alkotott különböző rendszereikkel összhangzásba hozni nem tudván, azokat az eredeti szöveg egyenes értelmétől és egymástól eltérő nézeteikhez törekedtek alkalmazni. Jerney p. o. „persiai részek“ alatt a

a) Kállai. A keleti nyelvek magyar történelmi fontossága.

Caspium tenger nyugot parti vidékeket érti, ide vonultak szerinte a Magyarok a Besenyőktől szenvedett vereség után *a*), holott mi sem bizonyosabb annál, hogy a persa birodalom végszéleit annak legvirágzóbb korában is, északról a Kaukazus hegység képezte, melyen túl uralma soha sem terjedt; különben is miután Constantinból tudjuk azt, hogy a Magyarok kezdetben a Volga és Geech (Jaik) folyók közt laktak, és itt történt végzetszerü összecsapások a Pacinacitákkal, melynek következtében két részre szakadtak, azok egyike nyugotnak tartott, másika pedig keletkelet felé Persia részeibe vonult (pars altera ad orientem partem Persidis incoluit) nem látom miképp mondhatni Kuma mellékét Persia részének, miután Kuma vize köztudomás szerint Volgától nyugotnak esik nem pedig keletnek.

XVI.

Világos a mondottakból, hogy a magyar ős előidőkben, a mostanig ismert hun-magyar népnevek segitségével fölebb nem hatolhatni a IV-ik századnál Kr. után, a Chus, Chusán, Chusita név pedig, melyet Ázsia népei a magyar fajnak és egyes ágainak jelölésére közönségesen használtak, a tudósok figyelmét mindeddig kikerülte, épp azért csodálkozni nem lehet, hogy magyar történetbuváraink véleményei, a Magyarok öseleit, hajdankori neveit és lakhelyeit illetőleg egymástól elágaznak.

A Chus névszónak Aethiopra történt fordítása, minden előforduló esetben és minden kivétel nélkül, a félreértést még inkább nevelte és a tudósok figyelmét annak még csak gondolatától is elvonta, hogy a Chus, Chusán név, a keleti kútfőkben, a legkisebb összeköttetésben álljon a Magyarok

a) Jerney. A Kuma melléki magyar városról. Tudománytár 1843 Januariusi füzet.

ázsiai multjával, vagy éppen Magyart jelentsen. Mire nézt nem nagyot mondok, és éppen nem kérkedésből mondom, hogy a magyar nemzet eredetére, lakhelyeire és egykori keleti viszonyaira vonatkozó kérdések, melyek a Magyart közvetlen és a legnagyobb mértékben érdeklik, talán örökre megoldatlan maradnak, ha nem sikerül az örmény irodalomnak, magyar történelmi szempontból figyelmes és több oldalu tanulmányozása által, a Chus névszónak eredeti jelentését felfedeznem. Ezen felfedezés, mint történni szokott, a többit maga után vonta. a Chus. Chusán névnek vezérfonalánál ugyanis tovább kutatva, jutottam el a magyar régiségek eddig ismeretlen magasságu regioiba, ennek vezérfényénél ismertem reá a régi világ számtalan különböző ajku és nemzetiségü Scythák közül azokra, kikről hiteles történelmi adatok nyomán teljes historiai bizonyossággal elmondhatni, hogy Magyarok voltak. Munkám első részének első fejezetében megmutattam, hogy a Magyarok az örmény föld- és történetiróktól hajdan Chusoknak, Chusánoknak hivattak, a föld pedig melyet laktak Chus meg Aria földének neveztetett, és a Kasp tengertől Indiáig, a persa végszéléktől a chinai nagy sivatagig terjedt. Munkám ugyancsak első részének második fejezetében megmutattam, hogy a régi görög és latin föld- és történetiróktól a leirt tájékokra helyezett Saca-, Daha-, Massageta-Scythák és, a kik ezektől származtak, a Parthusok az Örményektől hasonlóképpen Chusoknak, Chusánoknak és Chusitáknak neveztetnek és a Chus- Hun-Magyarokkal azonosittatnak. A harmadik fejezetben végre megmutattam, hogy a mondott scytha népek valóságos Hun-Magyarok. Ezen fejezet öt czikkre oszlik, melyekben terjedelmesen tárgyaltatnak azon fővonások, melyek a különböző nevü de egy ajku és nemzetiségü népek ismeretére vezetnek, és ezen jellemző fővonások reá alkalmaztatnak a párvonalba állitott hun-magyar, meg saca,

daha, massageta és parthus scytha népekre, e szerint a) a lakhelyek azonossága, b) a történeti emlékek és események azonsága, c) hiteles föld- és történetirók világos tanutételei, d) a szokások hasonlatossága, végre e) a nyelv rokonsága által bizonyitom bé állitásom historiai igazságát. Könyvem első részétől a második és harmadik csak a vizsgálódások szinterére nézve különbözik, a menynyiben tudniillik a Saca, Daha, Parthus és Massageta viszonyai és Hun-Magyar nemzetisége körüli kutatásaink szinhelye az első részben Közép-Ázsia, a másodikban Kaukazia, a harmadikban Armenia, különben az elsőnek kiegészitő részei, és azon a régi historiában és nemzetek életében szinte páratlan jelenséget tüntetik előnkbe, hogy a hol csak egyikével találkozunk a nevezett Hun-Magyar scytha népeknek Ázsia megmérhetlen térein, szinte mindenütt ott találjuk azoknak egész csoportozatját, még pedig oly világos, oly félreismerhetlen jelei és bizonyitványai kiséretében a hun-magyar nemzetiségnek, hogy azoknak a Magyarral egy népfaj voltát, eredeti egységét, ugyanazonságát alaposan tagadni nem lehet. Az örmény kútfőkkel, melyek mindenütt elől járnak régészeti kutatásaimban, a legszebb öszhangzásban állanak a régi classicus és újabb ugynevezett byzanti görög irók és latin kútfők. Miért is a komoly tudományokat kedvellő szakértő olvasót munkámra utalva, ez úttal a Parthus-Scythákuak Chus nevéről és magyar nemzetiségéről csak anynyit mondok, menynyi újabban szerzett s a Parthusokra vonatkozó történelmi adataim megértésére szükséges.

XVII.

Azon roppant földterület Közép-Ázsiában, mely északtól délre a Jaxartes vizétől Paropamisus hegylánczolatig, nyugotról keletre a régi Media keleti határitól a chinai nagy siva-

tagig terjed, hajdan, az általam Hun-Magyar Scythákuak vallott népektől lakatott és Oxuson inneni és túli két főrészre oszlott. Az Oxuson túll ma Turán, az inneni Irán név alatt ismeretes, az egész hajdan Aria nevet viselt, mely név jóllehet keleti eredetü és a keletiektől is használtatott, leginkább divatozott mindazonáltal a Görögöknél. Az Örmények e földrészt általában Chus, a Chusok földe, keleti Chus és Chousdi Chorasan nevezetekkel illették. Aria — mond Saint Martin — az örmény iróktól Khusdi Korasannak és keleti Chusnak mondatik *a*).

XVIII.

A Parthusok különböző időkben különböző birodalmakat alkottak. Ezeknek egyike volt a transoxianai Chusoké, melynek eredete a historiai emlékezetet megelőzött időkben vész el, és fennállása lenyulik a keresztény időszámlálás hatodik századáig. A III-dik század közepe táján Kr. után, a parthus birodalom hanyatlása után a Chusok átkeltek az Oxus innenső vagy nyugoti partjára, és birodalmuk székhelyét Balch vagy Bahl városba tették, miért is az Örményektől ez idő óta Baali Chusoknak hivattak.

A Görögök a Chusokat az V-dik századig Kr. után általában Scythákuak nevezték, az V-dik században azonban a Scytha név megszakad vagy legalább ritkábban fordul elő történelmi munkáikban, és helyét a Hun, név szerint Euthalita-Hun, foglalja el és a nélkül, hogy legkisebb okát adnák ezen névváltoztatásnak. Ezen körülmény iszonyu zavart idézett elő az ókor történelmében. A régiségkutatók nem tudtak azon eligazodni mind maig; hová lettek a Oxus vize melléki Scythák az V-ik században Kr. után oly hirtelen, és honnan termettek oda ugyan azon időben a Hunok, a nélkül hogy

a) Saint Martin, Mémoires sur l'Arménie.

ezen eseményről a historia egy árva szóval emlékeznék. Neveli a zavart azon környülállás, hogy az Euthalita Hun-Magyarok, tekintve bel- és külviszonyaikat, ugyanazon állásban jelennek meg ugy egymás közt, mint szembe a szomszéd népekkel, jelesen a Persákkal, melyben állottak kevéssel elébb a Scythák.

Többen tudósaink közül, hogy ezen historiai rejtélyt magoknak megfejthessék, elfogadták Deguignes franczia történetbúvárnak csekély névhasonlatosságon alapuló azon véleményét, hogy a Hunok a Chinaiak Hiongnoui, kik nyomatva a Chinaiaktól az Oxus melléki tájékokra jöttek; holott mi sem bizonyosabb az örmény irók egyhangu tanutétele után mint az, hogy a Hunok ős régi lakói a kérdéses tájékoknak, kiket a Görögök Cyrus és Nagy Sándor hadjáratiból a legrégibb idők óta ismertek, csak hogy az V-dik század előtt Kr. után általában Scytháknak, név szerint pedig Saca, Daha, Massageta Scytháknak nevezték, az V-ik században azonban, hogy a Görögök azon gyakori küldöttségek alkalmával, melyeket ezen században Persia királyaihoz II. Isdegerd s Pacorhoz intéztek, az Oxus melléki népeket, kiket előbb Scytháknak hivtak, saját neveikről ismerni kezdették, állandóul Hunoknak, és a már eleve ismert Attila-féle Hunoktóli megkülönböztetés végett Euthalita- és Cidarita-Hunoknak vagy keleti Hunoknak nevezték. Az örmény irók a tárgyalt népeket saját nemzeti — mint keleti és görög neveikről a legkorábbi idők óta ismerték és irataikban felváltva hol Chus, hol Hun, hol Euthalita, hol végre Scytha nevezetekkel illették. Ezt ők tették és tehették korukban minden eszmezavar nélkül, miután mindenki jól tudta, miszerint ezen különböző nevek alatt azon egy hun-magyar népfaj értetik, néha azonban hozzá teszik a félreértés kikerülése tekintetéből, hogy a Hunok p. o. vagy Massageták ugyan azok, kiket az Ör-

mények Chusoknak hivnak, igy Elisensnál olvassuk: A Hunok, kik Chusoknak neveztetnek *a*). Asolichnál: A Massageták, kik Báhlban laknak, Chusok *b*).

XIX.

Az Oxus melléki hun-magyar Scythákuak számtalan népei Plinius tanutétele szerint hatalomban versenyeztek a Parthusokkal „Ultra sunt Scytharum populi, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat" *c*), a mi tökeletesen megfelel azon nagy hatalmi fogalomnak, a melyet felölök Chus név alatt az örmény irókból nyerünk. Legnevezetesebbek ezek közül a Sakák. Dahák és a Massageták „Celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae" — mond Plinius *d*), Curtius pedig arról értesit. hogy a nevezett scytha törzsek azon egy ajku és nemzetiségü népfajt képeztek. Sogdiani, Dahae, Massagetae, Sacae ejusdem nationis sunt *e*), és ugyancsak a Sakák, Dahák és Massageták a számtalan scytha népek közül, kiket kútfőink a hun-magyar fajjal azonositnak, kiket a keleti Chus név egy néppé egyesit. Tartozhattak a magyar fajhoz, más scytha népségek is a mondottakon kivül, világos adatok hiányában azonban másoknak magyar nemzetiségét constatirozni képesek nem vagyunk. A Daha, Aparna Scythákról származtak a Parthusok.

XX.

A második században Kr. előtt a Parthusok a Chus népcsaládnak egy más felekezete az Oxuson inneni vidéke-

a) Vallási háboru. I. könyv 9 l.
b) Örmények története. 2 k. 3 fej.
c) Historiae Natural. VI. k. 19 fej.
d) Plinius, Historiae naturalis L. VI.
e) Curtius.

ken alkotott birodalmat, mely nagyságra és hatalomra rövid időn túlszárnyalta az Oxuson túlit. A Parthusok elpártolván a Scythától, Mediában és azzal határos lakatlan tájékokon telepedtek meg. Kezdetben jelentéktelen népek voltak, és majd a Medoknak, majd a Persáknak, majd a Bactriában uralkodó Syro-Macedonoknak hódoltak. A II-ik században Kr. előtt, Arszák vezérlése alatt, a Seleucidák ellen fellázadt görög tisztviselőket, egyiket a másika után megtámadták, tartományaikat elfoglalták, végre magát a felkelés elnyomására siető Seleucust megverték és ekképp urai lettek fél Ázsiának *a*).

A hon alkotó Arszak Justin szerint bizonytalan származású, incertae originis *b*); Strabo szerint Daha-Avar eredetű volt *c*). A Parthusok királyaikat Arszak nevéről Arszákoknak, Arsacidáknak nevezték *d*). Ebből áll mindaz, mit görög és latin kútfők után a Parthus nemzetnek és a Parthus-Arsacida királyi háznak eredetéről tudhatunk.

XXI.

Mennyivel világosabbak és határozottabbak ezeknél a tudósitások, melyeket a Parthus-Arsacida dynastia alkotójának és általában a Parthusok eredetéről az Örmény kútfők szolgáltatnak. Az általam korábban ismert és munkámban

---

a) Parthi qui olim sub imperio Persarum in exigua regionis parte habitabant, neque magnam admodum potentiam fuerant adepti, postquam labefactato Persarum imperio res Macedonum floruerunt, deinde successores Alexandri multis magnisque seditionibus debilitari et frangi coeperunt, primum duce quodam Arsaco, a quo reges eorum deinceps sunt Arsacidae nominati in medium prodierunt atque Asia potiti eam per Satrapas retinuerunt. Dio Cassius in Pompejo.

b) Justinus Historiarum L. XLI.

c) Strabo, de Situ Orbis L. XI.

d) Justinus L. XLI.

gyakran idézett örmény kútfőkből eléggé megmutattam, hogy a Parthusok az Ariai vagy Chus népfajnak egyik ágát képezték és az Örményektől hol Chusoknak, hol Parthusoknak hivattak és az Oxuson tuli Chusokkal azonosittattak. Az ariai vagy Chus népfaj pedig az örmény irók tanutétele szerint ugyanaz, mely az V-dik századig Kr. után a görög kútfőkben általában Scytha, névszerint Saca, Daha, Massageta-Scytha, azután meg Hun, Euthalita. Cidarita Hunmagyar néven jelenik meg.

Valarszakkal, az első Parthus-Arsacida örmény királylyal egykoru Mar-Ibas-Katina a Parthus és Chus névszót felváltva használja synonym gyanánt a Parthus néptörzs jelelésére. „Hatvan évvel — mond — Nagy Sándor halála után a Chusok földén, Aria Bahl városában a Parthusokon a hös Arszak uralkodott"; alább viszont: „A parthus származásu Arszak lerázván a Macedonok igáját, 31 évig uralkodott a Chusokon [123])."

XXII.

A nisibi feliratban, melyről fönnebb szólottam, határozottabban körüliratik Arszak származása. Ezekben Arszak mint hun királyfi mutattatik be a történelembe. A feliratnak ide vonatkozó helye ekképp hangzik: „Antiochus országlásának tizenegyedik évében a Parthusok a Macedonok igáját lerázták és az Euthaliták királyának fia lett királyuk, kinek nem sokára Kelet és Észak-Ázsia minden népei meghódoltak [124])."

A felirat, melyből e sorokat idéztem, egyike az ókor legnevezetesebb történelmi emlékeinek, mely, ha korát tekintve alább áll is a világhirü persepolisi és karnaki feliratok-

[123]) Chorenei 2. könyv 2. f. — 2. k. 68. f.

[124]) Sebeos. Heraclius történetei 10. l.

nál, terjedelmére és beltartalmára nézt bátran mellékjök állitható; hitelességét neveli, hogy az iró ugy magát, mint a királyt, ki azt oszlopra vésette, megnevezi, valamint azt is megmondja, hogy adatait honnan vette, e szavakban: Én Agathangelos Tiridat parancsára saját kezemmel véstem ezen oszlopra az elhunyt örmény királyok neveit és országlási éveit, a mint azt a királyi levéltárban találtam [125]).

A czim után következik maga a történelmi emlékirat, mely Sebeos munkájában 12 lapot foglal el, melyekből a 7 első tartalmazza az első örmény fejedelmek és királyok névsorát, elkezdve Haikon, az Örmények ősapján, kiről a nemzet Haiknak és Hajnak neveztetett, Valarszakig, az első Parthus-Arsacida örmény királyig. A többi lapok adják a Parthus-Arsacida örmény királyokat Valarszaktól Tiridatesig, ki a feliratos gulát állitotta, feljegyezvék a királyok uralkodási éveik és viselt dolgaik.

Agathangelos titoknoka volt Tiridates királynak és tudósitásait, melyeket oszlopra metszett, a királyi levéltárban őrzött évkönyvekből vette.

XXIII.

Királyi országos levéltárak kelet népeinél hajdan szokásban voltak. Minden valamire való álladalomban voltak nyilvános hivatalnokok, kik koruk nevezetesebb eseményeit feljegyezték. Az Assyriusokról, Babyloniakról és Phoeniciusokról bizonyitja azt Flavius József *a*). Az Assyriusok, Medusok és Persák évkönyvei meg voltak Ktesias korában, ő azokat látta és használta *b*). Az Assyriusok évkönyveiről a

---

[125]) Sebeos 2. lap.

a) Flavius József Apion elleni könyvének 1. 2.

b) Siciliai Diodor II. k. 32. f.

Szentirás is több helyen emlékezik c). Berosus Babylon évkönyveiből Nagy Sándor idejében kivonatokat közölt, melyeket itt-ott maga is megtoldott. Flavius József gyakran hivatkozik a phoeniciai évkönyvekre. Egyiptom országos krónikáit olvasták azon papok, kiktől Herodot történeti adatait kapta. A királyok könyvei és a krónikák az ószövetségi részben nem egyebek, mint évkönyvek. Az országos évkönyvek az ókor népeinél közönségesen a templomokban őriztettek. Nagy kár! felkiált a tudós Jahn, hogy a Görögök nyelvismeret hiánya miatt a keleti emlékeket általában használni nem tudták *a*). A Rómaiak a legrégibb korban az évszámot szeggel jelelték, melyet évenként ünnepélyesen Jupiter templomának falába vertek *b*). A szokást a Rómaiak az Etruskoktól vették c). Az ünnepélyről, melylyel az évszámot jelző szeg veretett, itélhetünk abból, hogy a jogot előbb a Praetorok és Consulok, utóbb a Dictatorok gyakorolták *d*).

XXIV.

Örményországnak, mely egyike volt kelet legkorábban kifejlett álladalmainak, szintén meg voltak az ő országos le-

c) Esther könyve 10. f. 2. v. Esrás 4. f. 15. 5 f. 19. 6. f. 2. v.

a) Jahn Archaeologie. 1. Theil. p. 473.

b) Lex vetusta est, priscis litteris et verbis scripta, ut qui Praetor maximus sit, clavum pangat Idibus Septembribus. Fixus fuit dextro lateri aedis Jovis Opt. Max. ex ea parte qua Minervae templum est. Eum clavum quia rarae per ea tempora litterae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt, eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum est. Livius Hist. L. VII.

c) Clavus annalis appellatur, qui figebatur in parietibus sacrarum aedium per annos singulos, ut per eos numerus colligeretur annorum. Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae Etruscae Deae comparere, diligens talium monumentorum auctor Cincius refert. Festus L. VIII. c. 18.

d) Ab consulibus ad dictatores, quia majus imperium erat, solemne figendi clavi translatum est. Idem. cf. Baxter Glossarii p. 412.

véltárai, voltak évkönyvei. Leo Africanus Chorenei Mózes bizonyitása szerint historiai adatait az örmény királyokról Edessa levéltárából vette *a*). Ugyancsak Chorenei irja: hogy az edessai könyv- és levéltár a nisibi és sinopei templomi könyvtárakból alakult. A nisibi könyvtárt Abagar vitette Edessába, a sinopeit pedig a Rómaiak szállitották oda *b*).

Ugyancsak Chorenei felhozván Abagarnak Tiberius császárhoz irt levelét a Megváltó csudatettei és Istensége érdekében, hozzáadja: „A király valamint egyéb leveleinek, ugy ennek is párját levéltárába tétette" *c*).

Az országos levéltárakon kivül léteztek Örményországban nemzetségi levéltárak. Mert találtatnak nálunk — mond Chorenei — a mi időnkben is persa és görög betükkel irt okmányoknak számtalan kötetei, melyekben a megyéknek, falvaknak és családoknak oklevelei és szerződései foglaltatnak, föképp a Satrapák levéltáraiban *d*).

XXV.

A királyi levéltáraknak Örményországban, ha nem is alkotója, de fő pártolója kétségkivül az első parthus örmény király Valarszak volt, ki alig hogy trónra lépett 150 évvel Kr. előtt, tudni óhajtván, kik uralkodtak előtte Örményországban, Mar-Ibas-Katina chaldeus és görög nyelvben jártas férfiut, testvéréhez, a nagy Arszakhoz küldötte, hogy a királyi levéltárban az Örményeknek és Armenia hatalmas satrapáinak eredetét és multját nyomozza. Örömmel teljesitette Arszak öcscsének kivánságát és Mar-Ibas-Katina szabad bejárást nyervén a ninivei levéltárba, kutatásait a legszebb si-

a) Chorenei 2. k. 10 f.
b) Chorenei 2 k. 37 f.
c) Chorenei 2. k. 33. f.
d) Chorenei 1. k. 8. f.

ker koszoruzta, mert egy chaldeus szövegü, de görög fordítással is ellátott következő czimü könyvet talált: „Ezen könyv, mely az ős előkornak és az ősapáknak valóságos történelmét tartalmazza, Sándor parancsára áttétetett chaldeus nyelvből görögre.“

Mar-Ibas-Katina — mond tovább Chorenei — nemzetünk történetét assyr és görög nyelven a könyvből lemásolta és Nisibbe hozta. A király, a hogy a könyvet vette, örömében annak Haignak Nimroddali harczára vonatkozó első részét kőoszlopra vésette és aztán a könyvet levéltárába tette és legdrágább kincs gyanánt őriztette [126]).

Kétséget nem szenved, miképp az emlékoszlop, mely a feliratot hordotta, közhelyen volt felállitva, hihető valamely templom bemenetét diszitette. A nap templom ajtaja előtt állottak a hieroglyph iratokkal boritott gulák Heliopolisban. Sebeos irja: hogy Sanatruk királynak udvari temploma előtt találtatott Nisibben a VII. században azon gula, melynek érdekes feliratát munkájában fentartotta.

Sanatruk — 35-től Kr. ut. 65-ig — hogy trónra lépett, Nisib várost, melyet földingás romba döntött, ujból felépittette és birodalma székhelyévé tette. A szobor, melyet magának a város épitése emlékeül abban emeltetett, kezében egy pénzdarabot tartott, jeléül annak — mond Chorenei — hogy a város épitése minden pénzét utolsó fillérig felemésztette *a*).

A VII-dik században Kr. ut. midőn a persa Chosroes az ekkor már romban heverő Sanatruk palotájának és templomának romjait széthányatta, hogy a müvészileg készült templomnak oszlopait és faragványait egy általa épitett ki-

[126]) Chorenei 1. k. 9. f.

a) Chorenei 2 k. 36. f.

rályi laknak diszitésére forditsa, a templom csarnokában, romok alatt találtatott Tiridatnak feliratos gulája, mely azonban valószinüleg nem ott készült, hanem az ország belsejéből szállittatott Nisibbe; minthogy e város, mely urát gyakran változtatta a III-dik század utolsó és a IV-dik század első éveiben, mely időbe esik Tiridat országlása, nem örmény, hanem római uralom alatt állott *b*).

Tiridat gulája, mint láttuk, nem első, sem egyetlen Örményországban, mely történelmi feliratot hordott, megelőzte azt szinte öt századdal Valarszak gulája, ennek tartalmát ismerjük Mar-Ibas-Katinának megbecsülhetlen könyvéből, melyet Chorenei kivonatban közöl. Tiridat gulájának feliratát Sebeos tartotta meg számunkra, és hihető, miképp ezen felirat szolgáltatott alkalmat az irónak az örmény királyok krónikájának a Persák és Rómaiakéval párhuzamos összeállitására, mint szintén kora eseményeinek megirására.

XXVI.

Mondottam fennebb, hogy a tárgyalt emlékirat Arszakot hun királyfinak mondja és a Parthusokat a Hun-Chusokkal azonositja. A szoros viszony, melyben a Parthusok fajrokonság tekintetében állottak az Euthalita Hunokkal, kiket az Örmények Chusoknak is hivnak, ismeretes volt előttem Sebeos munkájának megszerzése és az emlékirat olvasása előtt is. Azt én munkámban számos adatokkal megmutattam. Ezen historiai igazsághoz azonban hoszszu és fáradságos úton, az örmény kútfőknek gondos kutatása, azoknak egymással, meg a görög és latin iróknak megfelelő helyeivel egybevetése által jutottam, ily határozott és világos adattal, milyent a ni-

b) Sebeos. Heraclius kora 1. k. 1. l.

sibi felirat szolgáltat, nem birtam a Parthusoknak a Hun-Chusokkali vérrokonságának bébizonyitására.

Ugyszintén a sem volt titok előttünk, hogy a Parthus-Arsacida ház vérrokonsági összeköttetésben állott a hun királyi házzal, tudta azt Tacitus is *a*). Vonones — mond ő — corruptis custodibus fugere in Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Csakhogy honnan vette eredetét a két királyi ház közti vérségi atyafiság, az iránt a Sebeos előtt ismert latin és örmény kútfők minket bizonytalanságban hagynak. Agathangelos azt ugy adja elő, mint későbbi eredetüt, azon időre tevén, midőn a Parthus-Arsacida ház tetőpontján állott hatalmának és Ázsia nagy részének királyokat adott. Ezt jelentik erre vonatkozó eme szavai: Parthi quando in maxima fuerunt felicitate, regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum, qui finitimi sunt orientalibus Persis, imo et durissimorum Massagetarum possederunt hoc ordine: Primus ex genere Parthorum, qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati, et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum, qui secundas sortitus erat partes Armeniorum consecutus est regnum, qui tertio erat gradu Indorum Persis vicinorum dominium habuit, quartus vero Massagetarum regnum suscepit. Hic erat ordo in genere Parthorum et longissimo tempore in tali steterunt prosperitate *b*).

A nisibi emlékirat ellenben eredetét a szóban levő vérrokonságnak jóval korábbi időkre vezeti viszsza, midőn a hatalmas Parthus-Arsacida dynastia alkotóját, Arszakot, fiának mondja lenni a Hunok, vagy, a mint az V-dik század előtt Kr. után nevezték, Massageta-Scythák királyának, mi a keleti népek eszméivel [illegible] esetre jobban egyez, ama

a) Tacitus Annalium L. II. c. 68.

b) Vita S. Gregorii Illuminatoris. Acta Sanctorum Mensis Septembris.

homályos származásnál, melyet Arszaknak Justin és mások tulajdonitanak; egyszersmind megfejti azon páratlan szerencsét, mely Arszak vállalatát kisérte. Ázsia népei általában monarchicus érzelmüek és sokat tartanak fejedelmi házaik régiségére és fényes eredetére, mi azoknak csaknem istenségi tekintélyt szerzett a nép előtt, és épp ezért nem egy könnyen ismernek el urakul és követik hadi szerencséjét valamely bizonytalan, vagy éppen homályos származásu kalandornak. Arszaknak ellenben, mint hun királyi herczegnek, könnyen sikerülhetett egyesiteni zászlói alá Oxuson inneni törzs rokonait, a Parthusokat, kik különben is türelmetlenül viselték a Syro-Macedonok igáját. Fellépése és azon segély, melyre az Arszakhoz csatlakozott hun-scytha törzsek, vezérük királyi házánál, az Oxuson tuli hatalmas Hunoknál számithattak, kezeskedett a felkelés sikeréről. Irja Strabo, hogy Arszak a Dahok egyik felekezetének, a Parnok segitségével ütött bé Parthiába és azt elfoglalta *a*).

XXVII.

A nisibi emlékirat, mely első és egyetlen, mely Arszakot hun-magyar királyi vérből származottnak mutatja bé a világnak, az Oxuson tuli Scythákat, mind Daha, Saca és Massageta, mind pedig az V-dik században felmerült Hun néven ugy állitja a világtörténet szinpadára, mint a melyek nagyság- és hatalomra a Parthusokéval versenyező önálló és ezektől független birodalommal birtak, mi a történelemmel tökéletesen egyez. Ilyen független hun-scytha birodalomról emlékeznek Róma és Byzantz irói.

a) Postea Arsaces vir Scytha cum ex Dais quosdam haberet qui Parni dicuntur nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit. Strabo L. XI.

Ultra Oxum sunt Scytharum populi ... multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae *a*).

Densissima hic (ad Jaxartem) populorum frequentia cum Parthis legem placidi ab exordio moris incorrupta custodit disciplina. E quibus celeberrimi sunt Massagetae, Sacae, Dahae *b*).

Longe etiam diversis moribus vivunt — Hunni orientales — non enim vitam ut illi — Hunni ad Caucasum — ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub publicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt *c*).

Emlékezik a történetirás a korábbi persa királyoknak: Cyrusnak, Dariusnak hadjáratairól az Oxus melléki Saca, Massageta Scythák ellen; emlékezik az utóbbi persa királyoknak: Sapornak, Beroznak és Isdegerdnek a nevezett folyó körüli Euthalita Hun-Magyarok elleni táborozásairól, de nem emlékezik arról, hogy a Parthusok, jóllehet szinte ötszáz évig — 260-tól Kr. előtt — 226-ig Kr. után — urai voltak Persiának; ezen időszak alatt valaha háborúba elegyedtek volna a Saca, Daha, Massageta, Hunmagyar Scythákkal, sőt inkább arról tanuskodik a historia, hogy legmélyebb békében éltek egymás közt a Hun-Scythák és a Parthusok, hogy a Parthus-Arsacida királyi herczegek Hun-Scytha fajrokonaik királyai udvarában neveltettek, hogy pártviszályok következtében vagy a Rómaiak által az országból kiszoritott s trónvesztett Parthus-Arsacida királyok és trónkövetelők Hunmagyar-Scytha véreiknél találtak menedéket és segélyökkel tértek és nyerték viszsza trónjukat. A Daháknál nyerte

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. c. 19.
b) Solinus Polyhistor C. 62.
c) Procopius de bello Persico L. 1.

nevelését Artaban: Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus *a*). A Scytha rokonokhoz sietett menekülni Vonones. „Vonones fugere ad consanguineum sibi regem Scytharum conatus est *b*). A Scythák segitségével tért országába Phraates". „Phraates... Scytharum maxime auxilio in regnum restituitur" *c*). Ugyanaz történt Artabannal. „Artabanus ex Dahis et Sacis contracto magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium" *d*), hasonlót kisért meg Gotarzes: „Interim Gotarzes Daharum et Hyrcanorum opibus auctus bellum renovat" *e*).

A Hunok segitették országába viszsza Cabadest. „Timebant Persae ne forte aufugiens Hormisdas Persarum reipublicae negotium facesseret, sicuti Cabades, qui vestem uxoris indutus e custodia egreditur et accito Veose amico probatissimo ad Hunnos accedit, quos esse Turcos multis locis monuimus, ac a Nephtalitarum rege benevolentissime exceptus, copiisque instructissimis adjutus, victis certamine inimicis regnum postliminio recepit" *f*).

Ugyancsak az Oxuson tuli Hunmagyar-Scytha rokonaiknál találtak menedéket a Parthus-Arsacida uralkodóház Báhli Caren és Báhli Suren ágainak ivadéki is, midön nemzetségeik az örmény és persa királyok által egy lábig kiirtattak, miről alább tüzetesen szólandunk.

XXVIII.

Sebeos munkájában a tárgyalt felirati helyen kivül még sok más érdekes adatokat találunk, melyek munkámban fel-

a) Tacitus Annalium L. II. c. 3.
b) Tacitus Annalium L. II. c. 68.
c) Justinus Historiarum L. XLII.
d) Josephus Flavius Antiquitatum L. XVIII.
e) Tacitus Annalium L. XI. c. 8.
f) Theophylactus apud Stritterum Hunnicorum L. XIV.

állitott rendszeremmel, a Hunmagyaroknak a Saca és Parthus Scythákkal azonsága iránt támogatják és új érveket szolgáltatnak annak bébizonyitására, hogy a Parthusokat és rokon faju Scythákat a Chus név egyesiti a Hunmagyarokkal, mint a mely név az Örmények által ugy az emlitett Scythákuak, mint a Magyaroknak jelölésére egyaránt és azokkal felváltva használtatik; lássuk az adatokat: „A Saracenok, kik Isdegerdet üldözték, kelet felé szinte Bahlig a Parthusok országába hatottak, itt a Chusok határinál utolérték és seregét szétverték; a futamló Isdegerd a segitségére sietö Euthalita-Hunok táborába menekült, ezek azonban öt megölték“ [127]).

Sembat hadaival elindult a Chusok nemzete, az Euthalita-Hunok királya ellen . . . Csapatai Báhlig, a Chusok fővárosáig száguldoztak [128]).

Beroz persa király készült ujból béütni Örményországba. Szándékát azonban nem teljesitheté, mert keletről érkezett tudósitások kényszeritették haderejét a Chusok ellen forditani. A hadjárat azonban szerencsétlenül ütött ki, mert a persa sereg megveretett, ö maga is hét fiával elesett, s alig maradt, ki hirét vinné a szerencsétlenségnek [129]).

Ki nem látja, miképp a felhordott adatokban Parthus, Chus, Hun azon egy jelentésü; Báhl és vidéke, hol Parthusok, hol Chusok, hol Hunok földének és fővárosának mondatik. Ha ezen adatokhoz hozzáadjuk Pharbi Lázárnak és Procopiusnak ugyanezen hadjáratra vonatkozó és munkám első része II-ik czikkében idézett helyeit ugy a historiai igazság, mely egész munkámnak alapját képezi, kérdést sem szenved többé *a*).

[127]) Sebeos. 35. f. 214. l.
[128]) Sebeos. 18. f. 107. l.
[129]) Sebeos. 3. k. 1. f. 47. l.
a) Pharbi Lázár Örményország története 270. l. Procopius de bello Persico apud Stritterum Hunnicorum C. XIV.

XXIX.

A Hunmagyar-Parthus Scythákuak Massageta neve sem maradt emlitetlen Sebeos könyvében; az a Chus és Hun népnevekkel hozatik kapcsolatba és oly föld- és történetirati körülmények közt emlittetik, melyek kételkedni nem engednek, hogy az iró Massageta neven ugyanazon népet érti, melyet fennebb Chusnak és Euthalitának, Hunnak nevez.

Azon időben Bahram, Persia keleti tartományainak kormányzója szerencsésen harczolt az Euthaliták — Hunok — ellen. A Chusoktól Báhlt és vidékét Vehrod — Oxus — folyóig és azon tul Caspium helységig elfoglalta. Itt ütközetre került a dolog a Massageták nagy királyával, kit Bahram seregestől megvert és kincseit elrabolta [130]).

Asolich, örmény történetiró, a XI-dik századból ugyanazon eseményről szólván, Sebeos idézett helyét ekképp adja: „Hormisdas 12 évig országolt. Vezére és keleti Persiának kormányzója, Mihevant Bahram az Euthaliták — Hunok — hadait nem egyszer megverte, Bahlt és a Chusok egész tartományát Vihrod — Oxus — folyón tul Caspig elfoglalta, megütközött a Massageták királyával, seregét szélyelverte, a királyt megölte és elrabolt kincseinek egy részét Hormisdnak küldötte, a többit embereinek ajándékozta“ *a*).

Ha ezen helyeket egybe vetjük azon nagy számu örmény, görög és latin irói helyekkel, melyeket munkám I-ső és II-dik részében felhordottam, hol a közép-ázsiai és kaukaziai Massagetákról értekeztem, mi sem világosabb annál, mint hogy kútfőink Massageta nagy király alatt a Hunok királyát értették.

---

[130]) Sebeos. Heraclius történetei 1. k. 2. f. 54. l.

a) Asolich 3. f. 114. l.

XXX.

A nisibi díszoszlop felirásának még következő helye szolgál czélunkra, mely a parthus Arsacida dynastia hatalmáról és szélesen terjedt elágazásáról szól, és ekképp hangzik: „Ezek a Parthusok fejedelmei, kik atyjuknak Arszáknak halála után uralkodtak Bahlban a Chusokon. Az első parthus királynak Arszaknak négy fia volt, kik közt roppant birodalmát felosztotta, az elsőnek adta az Euthalitáknak — Hunoknak — országát, a másodiknak az Indusokét, a harmadiknak a Parthusokét — Persákét — negyediknek az Örményekét. Arszák 130 évig élt és uralkodott 56 évig; halála után fia Arszák uralkodott a Parthusokon, Chushon Bahl városában [131]). Szerzője a nisibi emlékfeliratnak, mint fennebb is mondottam, Agathangelos Tiridat örmény Arsacida királynak titoknoka, kitől az örmény irodalom egy nagy becsü munkát bir az Örményeknek a keresztény hitre téréséről, mi tudvalevőleg a nevezett király korában történt 305-ben Kr. után. Ezen műben, melyet Stilting bollandista a medicei könyvtárban Florenczben talált görög codexből latinra forditott, egyéb a parthus Arsacidákra vonatkozó érdekes adatokon kivül, egy helyet találunk, mely a nisibi felirásnak idézett helyével párvonalt képez és ekképp hangzik: „Parthi quando in maxima fuerunt felicitate regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum qui finitimi sunt orientalibus Persis imo et durissimorum Massagetarum possederunt. Primus ex genere Parthorum qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum, qui secundas sortitus erat partes Armenorum consecutus est regnum, qui tertio erat gradu Indorum Per-

[131]) Sebeos Heraclius történetei 13 l.

sis vicinorum dominium habuit, quartus vero Massagetarum regnum suscepit" *a*).

Az Euthalitáknak — Hunok — kiket Sebeos felirása az Arsacidákat uralt népek közt első helyen emlit, ugyanazok, kik Massageta néven a negyedik helyen jelennek meg Agathangelosnál, mi ismét a két névnek synonym voltáról tanuskodik.

Hogy az Örményeknek szintugy mint a Persáknak a Krisztus születése körüli századokban azon egy Arsacida házból voltak királyaik, azt a görög és római történetirók is jól tudták. Tacitus a rangfokozatot is ismerte, mely köztök fennállott, midőn Vologeses parthus királylyal mondatja: „Hunc Tiridatem ego eodem mecum patre genitum, cum mihi per aetatem summo nomine concessisset in possessionem Armeniae deduxi, qui tertius potentiae gradus habetur, nam Medos Pacorus antea ceperat" *b*); hanem hogy a Hunoknak vagy Massagetáknak és az Indoscythákuak a Persákkal és Örményekkel ugyan azon házból voltak királyaik, arról a világtörténet mostanig mit sem tudott.

XXXI.

Nem emliti az örmény történetirás, hogy Valarszák, első Arsacida örmény király, kit fivére a parthus Arszák ültetett Armenia trónjára, parthus hadakkal jött volna az országba; ha kisérték is őt parthus csapatok és főemberek, ez hihető inkább díszkiséret volt, mely azonnal hogy a király trónra lépett, viszszavonult; mert nincs adatunk rá a historiában, hogy Valarszákkal egy időben parthus családok telepedtek volna Armeniába. Valarszák, országlása kezdetén mindjárt, nagy számu udvari főhivatalokat alkotott és számos

a) Joannes Stilting. Acta Sanctorum Septembris.
a) Tacitus Annalium. L. XV.

állami és hadi tisztviselőket nevezett ki, melyek hosszu sorát adja Mar-Ibas-Katina, de nem olvassuk, hogy valamely hivatalra Parthust alkalmazott volna, hanem azokat egytől egyig benszülött, vagy korábbi időkben Örményországban megtelepedett nemzetségek és főnemesi családok tagjaira ruházta *a*).

Az örményországi parthus Arsacidák, kikről kútfőink emlékeznek, részint későbbi idők gyarmatai csakugyan az Arsacidák korából, részint magának a nagyon elszaporodott Arsacida királyi háznak ivadéki. Valarszák tudniillik, mivel sok gyermekei voltak, jónak látta azokat magától eltávolitani, valamenynyieket tehát Hasdian tartományba küldötte, azt köztük felosztotta és nekik adományozta örökségül, külön jövedelmet is rendelvén kinek-kinek közülök a királyi pénztárból . . . csupán első szülött fiát Arszákot és ennek fiát Artaxest, mint koronája örökösét tartotta magánál. Azon idő óta törvénynyé vált az Arsacidáknál, hogy csak a trónörökös neveltessék a király udvarában, a többi gyermek pedig fiuk és leányok kivétel nélkül, lakjanak Hasdian megyében családi birtokaikon *b*).

Az Arsacida királyi herczegeknek ezen gyarmata idovel anynyira elszaporodott, hogy a nekik kezdetben adományozott föld nem volt elégséges azok eltartására, mire nézt 130-ban Kr. után, mint Chorenei irja, a hasdian-megyei Arsacidák királyi rokonukhoz Tiránhoz folyamodtak, hogy ősi birtokukat nagyobbitaná meg, ki némi vonakodás után, miután a hely szinén véghezvitt földmérések és a telkeknek újabb felosztása által meggyőződött, hogy a túlnépesedett Hasdian-megye, az elszaporodott parthus Arsacida családok illő eltartására csakugyan elégtelen, birtokukat a szomszéd megyékre

a) Chorenei 2 k. 7 és 8 f.
b) Chorenei, 2 k. 8 f.

is kiterjesztette, és azon kivül még Turuperan tartományban két egész megyét adományozott az Arsacidáknak ugymint: Aghiovid és Arperani megyéket, melyeket birtokukba véve, rövid időn megnépesitettek *a*).

A Valarszák király által megalapitott trónöröködési és az ezzel kapcsolatban álló másik törvény, hogy az első szülött fiun kivül, a többi királyi herczegek és herczegnők valamenynyien még kis korukban költöztessenek által a királyi ház tagjainak lakhelyül kimutatott vármegyékbe, azokon kivül pedig, az országban egyebütt ne lakhassanak, oly szigoruan kezeltetett az Arsacida királyok által, hogy Knelnek, Arszak király fivére Tiridat fiának, ki Valentinian császár barátságában bizván, kitől consuli czimmel tiszteltetett meg, lakását áttette Ararat tartományba, ezen merényleteért halállal kellett bünhödnie *b*).

XXXII.

A biborban született Constantin és Cedrenus irja: hogy Nagy Leo császár 471-ben Kr. után, azon Arsacidákat, kik a parthus Arsacida dynastiának Persiában és Örményországban történt megbukása után Örményországból Göröghonba menekültek, rangjokhoz illőleg fogadta, elébb ugyan Konstantinápolyban, azután Macedoniában nekik lakhelyeket és birtokokat adományozott. Heraclius császár ezen Arsacida családok közül utóbb néhányat Philippibe és Adrianopolisba telepitett *c*). Basilius görög császár, ki 976-ban Kr. után lépett a byzanti trónra, Göröghon ezen Arsacidáitól vette eredetét, és alkotója lett egy örmény-görög Arsacida dynastiának, mely

a) Chorenei, 2 k. 62 f. 3 k. 22 f.

b) Chorenei, 2 k. 22 f.

c) Constantinus Porphyrogenitus de administr. imperis. c. 18. p. 180. Cedrenus.

némi szakadozottsággal 212 évig tudta magát Byzant trónján fentartani, és legjelesebb uralkodókat adott Görögországnak. Ilyenek voltak Basiliuson kivül VI. Leo a bölcs, Constantinus Porphyrogenitus a tudós történetiró, II-ik Romanus, II-ik Basilius és VIII-ik Constantin. Cedrenus egy egész czikket ir Basilius örmény Arsacida származásáról, melynek kezdő sorai ekképp hangzanak: „Fuit Basilius patria Macedo, natione Armenius, ex illustri Arsacidarum stirpe, ex qua unica leges sinebant Parthorum, Medorum, Armeniorumque reges deligi ob gloriam primi Arsacis“ Constantin nemzetségének örmény Arsacida eredetéről munkáiban nem egy helyen emlékezik és a Pakradita örmény királyokkal a legszivélyesebb egyetértésben élt *a*).

Az örmény történetirók hasonlólag egyhangulag tanuskodnak Basilius császárnak és utódainak örmény nemzetiségéről, névszerint Asolich és Vartan; ezen utóbbi felhozza, hogy Basilius értesülvén Arsacida eredetéről és hogy az Arsacida királyokat a Pakradita satrapák feje szokta koronázni, Asot Pakradita örmény király által magát újból és ünnepélyesen megkoronáztatta *b*).

Látható ezekből, hogy Photiusnak ismeretes cselfogása, melylyel magát Basilius császárnak kegyébe bészinlelte, nem nélkülözött historiai alapot.

XXXIII.

A parthus Arsacidákon kivül, kik a királyi házat képezték, és azokon kivül, kik mint láttuk, ennek ivadékaiból származtak és egész megyéket megnépesitettek, kútfőink az Arsacidáknak még két nemzetségéről emlékeznek ugymint:

a) Constantinus Porphyrogenitus de administrando imperio. c. 18.
b) Vartan, Örmények történetei 136 l.

a Karen és Surena nemzetségről. Szerintök a Surena ág közvetlen Persiából, a Karen ág ellenben a Parthusok ősi honából Balchból, a Chusok földéről, jött Örményországba, mind két család igen nevezetes szerepet játszott Armenia ugy egyházi, mint világi történetében, és azért helyén lesz itt azok eredetéről pár szóval emlékezni.

Arsavirnak persa Arsacida királynak fiai: Artaxes, Caren és Suren, atyjok halála után a trónbirtok felett kiegyezni egymás közt sehogy sem tudván, Abagar, Armenia királya, kit a viszálkodó testvérek békebiróul közakarattal megválasztottak, az ügyet akképp intézte el: hogy Artaxerxes örökölje a trónt és uralkodjék ő és utána nemzedéke egyenes ágon, mely ha kihalna, szálljon a korona fivéreire, kik Bahli Caren és Bahli Suren nevezetek alatt addig külön nemzetségeket képezzenek, melyek felül álljanak az ország minden satrapain. Caren és Surena e szerint törzsapái lettek két igen eiterjedt és virágzó Arsacida nemzetségnek, és megörökitették magokat illető családjaikban, melyeknek minden férfi-ivadéka saját neve mellett a Caren vagy Surena melléknevet felvette. Innen van, hogy a Parthusok és utóbbi Persák historiájában gyakran találkozunk Caren és Surena nevü fővezérekkel és államhivatalnokokkal *a*).

A nevezett Arsacida herczegi családok némely tagjai a III-dik században Kr. után Örményországba jöttek, mint fennebb is mondám; az események, melyek ezen vándorlásokat előidézték és követték, azon kivül, hogy döntő befolyással voltak a Parthusok, Örmények és Chus-Hunok sorsára, reánk nézve még azon rendkivüli érdekkel birnak, hogy a vérrokonsági összeköttetést, mely ezen népek országló házai közt századok óta fennállott, újabb szempontból tüntetik szemünk elé, és elvitázhatlan historiai adatokkal támogatják.

a) Tacitus Annalium, VI. c. 42. 6.

A harmadik század első felében 226-ban Kr. után, midőn a Persák a Sassanida Artaxes vezénylete alatt felkeltek, Artabant, utolsó parthus Arsacida királyt megölték, és a Parthusok birodalmának Persiában véget vetettek, Chosroes Armenia királya a felkelés elnyomására nagy haddal Persiába ütött azon reménységben, hogy a parthus főurak és nemzetségek, a hogy hirét veszik persiai hadjáratának, azonnal csatlakozni fognak hozzá csapataikkal, és ekképp aztán sikerülend neki Artaban rokonának halálát megboszulni és Persia trónját a Parthus-Arsacidáknak viszszaszerezni. Számításában azonban csalatkozott, mert a parthus nemzetségek főbbjei Artaxesnek magokat alávetették; Chosroesnek e szerint nem volt egyéb mit tennie, mint seregét pár győzedelmes ütközet után viszszavezetni Örményországba, inkább boszankodva, — mond Chorenei — rokonainak árulással határos részvétlensége miatt, semmint örvendve a vívott győzedelmeknek *a*).

Chosroesnek törekvései a parthus Arsacidákat közreműködésre birni Sassanida Artasires ellen, még sem maradtak minden siker nélkül, mert nem sokára azután hogy hazajött seregével, megérkeztek követei, kiket a Chusok ősi honába a dicső Bahlba küldött volt, hirt hozván, hogy Vesztadsan a bahli Caren Arsacida nemzetségnek feje, összes családjával és csapataival megindult országából és siet a király seregével egyesülni. Ezen örvendetes tudósitást követte nyomban a gyászhir, miszerint Artasir értesülvén kémei által a bahli Caren nemzetségnek szándékáról, a menekülőket üldözőbe vette, béérte, és egy lábig levágta, kiirtatott ekkor a Careni ágnak minden férfi ivadéka, egyetlen Berozamad nevü kisdednek kivételével, kit Purz a ház hive megmentett és elvitt a Chusok országába, hol királyi rokonai házában neveltetett.

a) Chorenei, 2 k. 72 és 73 f.

Ezen Berozamad — mond Chorenei — törzsapja a Kamszárok nemzetségének Örményországban *a*).

A Chusok, kikhez Purz a közmészárlásból kiragadt kisded Berozamaddal menekült, és a kiknek királyi háza a bahli Caren Arsacida nemzetség rokonának lenni mondatik, nem mások, mint a saca, daha, massageta Scythák, kik Plinius szerint: cum Parthis ex aequo degunt *b*), mint a közép-ázsiai Hunok, kik Procop szerint: sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt *c*), kiket az örmény kútfőkben a Chus gyünév egyesit. A Hunok, kiket Chusoknak nevezünk mond Eliseus *d*), Asolich meg a Chusokat a Massagetákkal azonositja *e*).

A felserdült Berozamadnak, a persa Artasir utóbb visszaadta az atyja által viselt helytartói tisztséget Bactriában és Parthiában, ki ezen végszéli tartományokat erélyesen tudta védelmezni, saját rokona a Chusok vezérchaganja ellen is, ki azokra, mint parthus Arsacida örökségre igényt képezett, azonban Sapornak Artasir fiának az engedelmességet megtagadta, a persa seregeket, melyek meghóditására küldettek, megverte és önálló ura lett Parthiának.

Berozamadnak fia Kamszár, ki az atyja által viselt szadabsági háboru miatt, igen kimerült állapotban vette által az országot, bélátván azt, hogy országa birtoklása után egyaránt vágyó két, persa és chus-hun nagy hatalmasság közt sokáig magát fentartani nem képes, országát a Chus-Hunok birtokába bocsátotta, maga pedig nagy számu családjával és hü embereivel 326 körül Kr. után Örményországba vonult ki-

---

b) Chorenei, a fenn idézett helyen.
c) Plinius, Historiae naturalis. L. VI.
a) Procopius, de bello Persico.
b) Eliseus.
c) Asolich.

rályi rokonához a parthus Arsacida Tiridateshez, kitől rokoni kebellel és magas állásához illő kitüntetéssel fogadtatott.

Tiridat, Kamszárnak, hogy Vesztadsán hűségét és ragaszkodását, melyet atyja Chosroes és a parthus Arsacida ügy iránt tanusitott, és a melynek áldozatja lett, unokájában megjutalmazza, és vele ősi örökségét, melyet odahagyni kényszerült, könnyebben elfelejtesse, Örményországban tágas birtokot adományozott, és Kamszart nemzetségestől Armenia első rendü satrapai közé igtatta; növelte az örömet, hogy Kamszar családjával és számos kiséretével együtt a keresztény hitre tért és megkeresztelkedett.

Irja Chorenei, hogy ezen keresztelési szertartás egy nagyszerü családi ünnepélyt képezett, melyben részt vettek az Arsacida nemzetségnek különbözo ágai: Kamszár, ki a szent keresztséget felvette, képviselte a bahli Caren: Szent Gergely, ki a keresztséget feladta, a bahli Surena, végre Tiridat, ki a keresztapai tisztet végezte, az örmény parthus-Arsacida királyi ágat. További történetei ezen nevezetes családnak nem tartoznak czélunkra, elég legyen itt érinteni, hogy a Kamszarok családja Örményországnak sok jeles férfiakat adott, kik ugy a harcz mezején mint a polgári pályán, új hazájok körül halhatatlan érdemeket szereztek magoknak. Menjünk által most a bahli Surena ágára az Arsacidáknak, és lássuk mikor és miképp jöttek ezek Örményországba.

XXXIV.

Artasirnak, a persa Arsacida dynastiának megbuktatása után, hatalmas ellensége támadt, mint fennebb is mondám Armenia Arsacida királyában Chosroesben, kit mivel fegyverrel legyözni nem tudott, elvégezte magában ármánynyal és cselszövénynyel törbe ejteni és életének véget vetni, bár mibe is

kerüljön. A ki tervének kivitelére orgyilkosnak ajánlkozott az Anak volt, a bahli Surena Arsacidák ágából, Chosroesnek közel rokona, ki, a mi roszat sem gyanitó királyt, kinél, mint az Arsacida családi ügynek áldozata, a legszivélyesebb fogadtatásban részesült, vadászat alkalmával orozva meggyilkolta, mire azonnal ő is beéretvén futásában a király hivei által izekre-darabokra szakgattatott, és egész családja és kisérete a vonagló király parancsára kivégeztetett, csupán két kis fiu maradt életben. Az egyiket keresztény dajkája mentette meg, éjjel vitte magával szülőföldére Caesarea Cappadocia városába, a hol megkereszteltetvén Gergely nevet adatott neki, ki utóbb apostola lett Örményországnak. A másikat pedig kit Surenának hivtak, gyámatyja Persiába és onnan a Chusokhoz vitte, a hol felneveltetett nővére által, ki Tirannak az Euthalita-Hunok királya fiának volt neje *a*).

Ha ezen eseményt, melyet a korra ahhoz közel álló Zenob ad elő, egybevetjük Berozamadnak fennebb Chorenei után elbeszélt esetével, látjuk, hogy mind a bahli Surena, mind pedig a bahli Caren Arsacida ágnak életben maradt ivadéka a Chusoknál az euthalita-hun királyi házban talált menhelyet, mely királyi ház vérségi rokonságban állott a Parthusoknak és Örményeknek Arsacida királyi házával, és meggyőződünk arról, miképp a Chus és Hun névszó az örmény kútfőkben azon egy jelentésü *b*). Ha nyomozásainkat a történelem világánál tovább folytatjuk, és az idézett irói helyeket párvonalba állitjuk Tacitusnak és Flavius Józsefnek azon helyeivel, a hol ezen irók a parthus Arsacidáknak a Scythák királyaivali vérszerinti atyafiságáról, azok udvarában nyer neveltetésökről, és menhelyről és segélyről szólanak, melyet

a) Zenob. Taronia története. Vartan. 7 f. 37.
b) Chorenei, 2 k. 72 és 93 f.

az Arsacida királyok és trónvesztett fejedelmek a Daha, Saca és Massageta Scytháknál találtak, azon meggyőződésre jutunk, miképp itt a római Tacitus és a zsidó Flavius, consanguineus Scytha, Saca és Daha nevezetek alatt ugyanazon népfajról, és a népfaj ugyanazon királyairól szólanak, a mely néptörzsről és királyi házról szólanak az örmény kútfők Chus és Hun elnevezések alatt, és hogy végeredményben, Chus, Hun, Saca, Daha sat. ugyanazon egy népfajt jelent c).

---

c) Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Tacitus Annal. L. II. c. 68.

Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur. Tacitus Annal. L. 2 c. 3.

Vitellius etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude . . . fuga se ad satrapias superiores servavit incolumem, ubi ex Dahis et Sacis conflato magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium. Flavius Antiquitatum Jud. L. XVIII.

Eredeti szövege a Második könyvben, meg felelő számok alatt idézett és magyarra átített örmény történet irói helyeknek.

1. *Եղիշէ. Լ. 11*

Խոտոյժ գնաց Յազկերտ վիրաց աշխարհն ի վերայ ամենայն Հայոց աշխարհին զոր Քաջաձոր անուանեն . . . եւ ի հեծ եւս ոտկ գիմաց պատերն Հայոց.

2. *Եղիշէ. Բ. 16*

Ընդ ի սկզբան ևրկուսաւոր ամի իմացաւ զայս թէ ոչ Տաճկաց ՚ի վիճակին իսաւգական: Այլ ամենայն իմացաւ զայն Քաջաձոր ոչ Տաճկաց կարէին ելանել ընդ սահմանս պատերազմաց, այլ խոյս տուեալ ի կողմանս ամենայն անապատին, իմացաւամբ ապրէր ամենայն գօրաց իւրոյ:

3. *Խորենացի Պատմ. Հայոց. Բ. 30*

Հայեցաւ ապա ոմն ի պատկառելեացն իւր եւ Տարապատ կամաւոր, առաքեաց զնա ի Պերսպամատոյ: Այլ Պերսպամատ ի այն ոտանն, որ ի կառավարութեան գտանի Գաւառին Պահլատին, փախուցեալ Խոսրովայ պարսպագրեաց: Որոյ Տաճկաց ՚ի վիճակաւորացն թիւն, ի պատահ Տօրն եւ ի վերայ գրոցն կարգի ՚Արտաշէս, ոտ ի պատերազմել ընդ խռովարար ոգւոյն ընդ այնոսիկ, նմանապէս եմուխ խորհեալ արկանել գնա ի ձեռս բարերարացն: Որոյ եգեալ այր քաջ պատուհասիւք մահու պատերազմեցոյց, որ անոտ անէր խորհրդոյն նոտանեալ տայ գործոցդ իւր նմին գնալ եմուխ. նա եւ այլ կռնացս ոտ եալ գիմբաւորս Արտաշէսի, եւ բոլոր մ՚արեալ եգեալ, զերազանց բռնեալ եմուխ անդ գկոչումն գայեսիկ իմպատ եւ էր ի Տամոյ Արտաշէսի, այլ ոչ ոտանէ գնաւ էր ի մեռ անելն Արտաշէսի ոչ Տնազանդի սրոյ ոչ նոտա Շապհոյ եւ ի մարտիրոսելն ի բոլոր մ՚պատերազմեցեալ, եւ ի մեռանցոյն Շապհոյ գիտեցեր զ եգեալ մեռ անել:

Ես նոսիմ ժամանակս այլ ոմն կիսկեալ Աշտիճ խորհուրդս իմանալի եմուխ ընդ Կամսարայ սրոյ ոչ նոտա փարեր: Իսկ Կամսարայ գժուարութեն փախուցեալ ի մէջ ևրկոցդ Տզոց իմացաւոյ բնակել իմանալի եմուխ, մնեաց անդ գի եւ ևգերգեն նոտա ոչ վիրաւորեալ ընդ նմա, խոտոյժ ամենայն բնաւանգ ի բոլոր եւ ոչինչ գայ ոտ Տրկոտ ևր իմացաւ, ևգերգ նոտա ոտ Շապհ ՚ևրեմ ոտով:

4. Խորենացի Պատմ. Հայոց Բ. ԽԲ.

Ինչպէս եւ յայժ գուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր գալստեան ազգականացն, սակայն աչ յամառաց ուրախութիւնն, ընդ հաւ պ հասանելով բօթին՝ եթէ ինչն Արտաշէր Տանդերձ մարանալեամբ գօրացն հեռացեալ եղեալ, կատարեաց զամենայն ընդ կարնան պահելոյն, ընկճելով զամենայն արու յերիտասարդաց մինչեւ ցսանդիայս, բայց ի միոյ տղայոյ զոր առեալ մտերիմ ոմն նորա Խորզ անուն, փախեաւ յաշխարհն Քուշանաց՝ հասուցանելով յազգային նորա։ Զոր բազում չանիւ ինդրեալ Արտաշրի գմանուկն ի ձեռն առնուլ, աչ կարաց յազգականացն կատակելոց, մինչեւ յաչ կամայ երդնուլ անկասկած լինել մանկանն։

5. Խորենացի. Բ. ՅԹ.

Չայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայ Տրդատ, զի զսուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր՝ ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ։ Քանզի լուեալ էր զնենանաւորն Շապհոյ՝ ընդ Հռիփսիմեայ թագաւորին եւ ընդ արեւելեան խաքանայ։

6. Ղեւոնդ. Լ. 10.

Այ՝ք ի մոր եգաք անվճռելի խորհրդովք խաղալ գնալ յաշխարհն արեւելից, առաւելածոյն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ գտիրութիւն Քուշանաց։

7. Զենոբ Պատմ. Տարօնոյ. 21.

Օ՞ղեքայր նորա որոյ անուն կոչէր Սուրէն, իբրեւ պապուն իւրոյ առեալ զնա մանկաբարձքն փախուցին ի տունն Պարսից եւ անաւ առ Նորարեռն իւրեամ, որ էր կին Տիրանայ որդւոյ Ջուանշիրի թագաւորին Հեփթաղաց։

8. Վարդան.

Սուրէն տարեալ եղեւ առ Աշտաշիր եւ անաւ առ Նօրաքեռն, որ էր կին որդւոյ Ջուանշիրի, արքային Հեփթաղաց։

9. Բուզանդ. Ի. ե.

Եւ դարձեալ ժամանակաւ խաղաղացաւ պատերազմն տալ Պարսից ընդ Հայս. զի Աշրշակունի թագաւորն Քուշանաց՝ որ նստէր ի Բակտրիա՝ նա յարոյց տալ պատերազմ ընդ Սասանականին Շապհոյ եւ թագաւորին Պարսից։

10. Ղեւոնդ. Լ. 11.

Խաղաղ գնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հռոմոց աշխարհին զոր Քուշանս անուանեն, եւ զերկեամս մի կռուեալ՝ ոչինչ կարաց ազդել նոցա։ Ապա արձակեաց գմարդիկն յիւրաքանչիւր տեղիս եւ

գայլն փախանակ նոցա առ իւր կոչեալ նովին պատրաստութեամբ։ Այլպէս ամ յաճախ սովորութիւն կարգեաց, եւ իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեալ։

11. *Թագաւորի.* 270–71.

Նախ մինչդեռ այդրէն իսկ էր ի Արկանի Պերոզ, եւ զօրաժողով արարեալ յաճախային կողմանէ կամէր խաղալ ի վերայ Հեփթաղին... տայրն զոյգ ապրեալքն անտի եւ գայթ եւս. թէ յորժամ մեռ հասոյք անդր՝ առաջեալ առ Պերոզ Հեփթաղն, թէ քո ընդ իս ուխտ է երդմամբ գրով եւ կնքով թէ չկռուիմ ընդ քեզ. եւ սահմանու կարգեալք զօրովք չէիցեն այսչափ թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս։ Արդ լիցես զուխտն եւ գնեցդու թեան պաշտպանելն, յորմանէ աղաչեալ իմ՝ արձակեցի զքեզ եւ աշ ապանի եւ ի բաց դարձիր խաղաղութեամբ եւ մի մեռանիր, ապա թէ աշ լսես բանից իմոյ, արդ գիտես դի կորուսանեմ զքեզ եւ գամենայն զանպատան բագմութիւնդ, յոր դու յուսացեալ եւ քաջգէս եւ արդարութիւն ուխտապահութեան ի միասին կուսիմք եւ դու եւ ուխտազանցութեանն սուտութիւն ի միասին էք. եւ արդ դու ինձ զիաքդ կարես յայտնել։ Այլ յաւեալ Արեայ դասն Հեփթաղին, ասէին դՊերոզ թէ նա արդար է եւ մեք սուտ կուսիմք։ Այ Պերոզի ասատկապէս զայրացեալ Արեայ աւազանոյն, պատասխանի սարար հպարտութեամբ Հեփթաղին եւ ասէ. թէ գայթ բագմութիւն գնդին զոր դուք տեսանէք՝ կիսովս ընդ ձեզ կռուիմ եւ կարս սանեմ, եւ կիսովս գհոզ տեղեացդ ուր դու լինիս՝ կրել տամ, որ ի ձայն եւ որ ի փսան զոր հատին։ Այ ասն անզգայութեան սրտին չէ իմանայր թէ պիակամբ ձասպիոյ իւրոյ ընելոյ է զիսան զոր փորեաց ի կարս ասն անձին իւրոյ եւ ամենայն Արեայ աշխարհին։ Եւ հիւսեալք ասն միմեանս եւ հարեալք ի դիմի խորեաւ ինքն ամենայն որդւովք իւրովք եւ աշխարհաւ. եւ զերծեալք ի կործանմանէ արք սակաւ եւ հասեալք ի Արկան՝ պատմեցին ամենեցուն զամենայն ոնցո չարեացս այսոցիկ։

12. *Փախչեցի էջ.* 148.

Այ յամի վեշտասաներորդի թագաւորութեան իւրոյ՝ Յազկերտ չոր արարեալ ամենայն բագմութեամբ իւրով խաղայր ի պատերազմ ի վերայ Քուշանացոյ. Նրամայէր եւ գկապեալսն Հայոց գքահանայսն եւ գնախարարսն իսպանացուցանել ընդ իւր ի Արկանէ եւ ելեալ յԱպար աշխարհ։

13. *Ղաղիկ.*

Ո՞ագքաթէ սր ի Բահլ՝ են Քուշանք։

14. *Ոտն Լհաս կատիանն՝ և խորհնացի. Բ. ո*

Արիկս ասացեալք յետ վաթսուն ամի մահուան Աղեքսանդրի, թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին որ կոչի Բահլ Առաջին յերկիրն Քուշանաց։ Այ ասց պատերազմ ուստիկ յայժ թագաւորեալ յԱրեն գամենայն արեւելեայս. Հալածէ եւ ի Բարելոնէն զՄակեդոնացոյն իշխանսն ի

15. *Խորենացի. Բ. ԽԸ.*

ՀՅորոյ ականել ապգ Պարթեւաց, եւ ի նոցանէ Արշակ քաջ. Որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոց թագաւորութենէն յերկիրն քուշանաց ամս երեսուն եւ մի։ Նա յետ նորա որդիքն նորին Արտաշէս ամս քսան եւ վեց. ապա Արշակ նորին որդի որ կոչի յաւն մեծ, որ զԱնդիոքոսն եապան եւ զվաղարշակ կենդանւոյն իւր լինգաւոր կապուցն Հայոց երկրորդ իւրատնեալ։ Նա ինքն չունեալ ի Բահլ՝ հաստատութեան զինագաւորութիւն իւր ամս յիսուն եւ երիս. վասն որոյ զարմն նորա Բահլաւք անուանեցան որպէս եւ հզօրն Վաղարշակայ ի նախնեացն անուն՝ Արշակունիք։

16. *Խորենացի. Բ. ԽԲ.*

Պատահեալ յայն ի ձեռն հրեշտակապետ առ իւր տոհմայինն Պարթեւ եւ պահելոյ ազգն եւ առ աւետնային գործ աշխարհին քուշանաց զի առ նա ականել վրէժս յԱրտաշրէ պահանջիսցին՝ եւ զարժանաւորն ի նոցանէ թագաւորեցուցանել. զի մի աւերութիւն հեռասցի յինքեանց։ Իսկ նոցա առեալ յանձն յառաջասացեալ յայնմանէ որ Աւագահապետ՝ եւ Սարէն անուանին, զանազան խոտորով յաշխարհս մեր ոչ այնչափ ուրախացեալ բնդ յաղթութիւնն արշակի բնդ վերջակացութիւնն ազգականացն զրժգոհեալ։ Յայնժամ հասանեն առ նոսա ոմանք ի հրեշտակապետ իւրոց, որք ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն ի նոյն ինքն ի նէրքս ի Բահլ. բերին նմա համբաւ թէ ազգական քո վէ հաւճան հանդերձ ցեղիւն իւրով կարեան պահպանին ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոշտ քո գիմեալ գայ առ քեզ։

17. *Խորենացի. Բ. ՀԴ.*

Ընդ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ յաշխարհն Հրնդկաց. եւ նեղեալ յոյժ՝ բազում խոստմունս նախաբարւոյն առնէ, թէ որ բուժեսցէ զնա յայնմանէ, թէ հնարիւք դեղոյ եւ թէ գաղանի խոզիւոյ. մանր սրոյ՝ պակասս պարգեւս տալ խոստանայր. մանաւանդ Պարթեւս ապանդ առէ դիւրահնար գոգոյս ի ձեռն կեդտուր սիրոյ գոյանէին։ Անգականութեան անուամբ պարտել ի գուսա վատահանոյ. խոստանայր զբանն տուեալն դարձուցանել ի նասս որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքս Բահլ եւ զամենայն աշխարհն քուշանաց։

18. *Ագաթանգեղոս. Լ. 32.*

Լուսել ակաւս յնդ նմա թագաւորն եւ ասէ, եթէ միայն կայդ նախանձ խնդրեսցես միամտութեամբ կրնակութիւնն պարթեւական՝ գձեր սեփական պահպանէ ի ձեզ դարձուսից։

19. *Մխիթար. ի չառն Բահլ.*

Խահլ կամ Բահղ . . . է մեծ մայրաքաղաք Արեաց ի համանուն իւր գաւառի, յարեւելս յերկրին քուշանաց։

20. *Մխիթար. ի չառն Ալիմ.*

Ալիմ է անուն ազգի որ է յարեւելս եւ յիրաւի կոչեցան Արիմ, զի են կորովի աղեղնաւորք եւ քաջ պատերազմողք, որք եւ կոչին Արիա-

կանչ եւ այլազգ օրէն քուսոյ Խոսրաւան կամ քուշանք, որոյ եւ աշխարհն կոչի Արիք։ Եւ երկիրն քուշանաց, և ընդարձակ դաւառ մեծին Արիոյ, և ունի սահմանակից ի հիւսիսոյ գԱկիւթիա, յարեւմտից գկասպից ծով եւ զաշխարհն Մարայ՝ իսկ ի հարաւոյ զերկիրն Պարսից, եւ աշխարհք են ի նմա Իւ, կոմշ, Վրկան, Բահլ որ են Պարթեւք։

21. *Ուռզանդ. ք. էջ. 205.*

Իւ ղայնու ժամանակաւ խաղաղացաւ պատերազմ տալ Պարսից ընդ Հայս, զի Արշակունի թագաւորն քուշանաց որ նստէր ի Բաղխ քաղաքի, նա յարոյց տալ պատերազմ ընդ Սասանականին Շապհու եւ թագաւորին Պարսից։

22. *Ուռզանդ. ք. էջ. 239.*

Վճանդի ղայնու ժամանակաւ թագաւորին Պարսից Սասանականին տուեալ էր պատերազմ ընդ մեծ թագաւորին քուշանայ ընդ Արշակունեղոյն որ նստէր ի Բաղխ քաղաքի։

23. *Ասողիկ. ք. 3.*

Ա՜ագքուխք որ ի Բահլ քաղաքի, քուշանք են ազգաւ։

24. *Ղեվոնդ. ը. 122.*

Ընդ ի վերջոյ սահմանեցուցին սմա թագաւորին, դարձեալ անդրէն խաղայր գնայր յաշխարհն քուշանաց մեծաւ սրտմտութեամբ ի գործ պատերազմի եւ գնացեալ ի վրկանէ եւ ելեալ յԱպար աշխարհ։

25. *Փարպեցի. էջ. 148.*

Իւ, յամի վերջացանելոյ թագաւորութեան իւրոյ Յազկերտ չուարարեալ ամենայն բազմութեամբ իւրով խաղայր ի պատերազմ ի վերայ քուշանաց. հրամայեր եւ զկապելոյն Հայոց, զքաջհանայսն եւ զնախարարսն խաղացուցանել ընդ իւր ի Վրկանէ յԱպար աշխարհ։

26. *Ղեվոնդ. ժ. 10.*

Ա՜նք ի մոի եղաք անվրէպ խորհրդով խաղալ գնալ յաշխարհն արեւելից, ասատուածոյն օգնականութեամբ գարձուցանել ի մեզ զտէրութիւն քուշանաց։ Դուք իբրեւ զհրովարտակս զայս տեսանէք անխափան վաղվաղակի այր եւ ձի գումարեցէք առաջի քան զիս յանդիմման լերուք ինձ յԱպար աշխարհ։

27. *Ղեվոնդ. ջ. 99.*

Իսկ զգունդն զԱպարհայիկ եւ զկատաղց եւ զՀոնայ եւ Վեղայ եւ գայլս եւ ամենայն զընդիր զօրուն մարդիկ, ի մի վայր ժողովեր, եւ հրամայեաց պատուիրանի տայր ընդ աջմէ կողմանէ գնդին իւրոյ պատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց զօրավարին։

28. *Ասողիկ.*

Ա՜ալքուխք որ ի Բահլ քաղաքի քուշանք են ազգաւ։

29. Եղիշէ. Ա 9.

Խաղաղ գնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին՝ զոր Քուշանս անուանեն։

30. Խորենացի. Բ.

Տես ի թիւն 14։

31. Խորենացի.

Տես ի թիւն 17։

32. Եղիշէ. Գ. 45.

Եւ որչափ նա (Շապուհ) կամեցաւ արգելուլ զքրիստոնէութիւն՝ եւս քան զեւս աճեցին եւ բազմացան եւ հասին մինչեւ յաշխարհն Քուշանաց եւ անտի ի հարաւակողմն մինչեւ ի Հնդիկս տարածեցաւ։

33. Մխիթար. ի ճառն Սրբոց.

Երկիր կամ Քուշանք . . . ձգի յերկայն ի Կասպիական ծովէ մինչեւ ի սահմանս Հնդկաց։

34. Ագաթանգեղոս. 26—28.

Զի որ Հայոց թագաւոր էր, նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեան . . . Զի էր խորհրդեալ եւ դեսպան առաքեալ՝ զի իւրեանց տոհմայինքն ի թիկունս եկեսցեն . . . Ընդ սմա ձեռն տուեալ ի կողմանց Քուշանաց եւ յիւրեանց ի բուն աշխարհէն։

35. Բուզանդ. Գ. ա

Քանզի եւ նոցա (Մազքթաց) եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան . . . եղբայր իմ է. ազգաւ Արշակունի։ Գ. Ի.

36. Եղիշէ. Ա. Էջ. 11.

Խաղաց գնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին, զոր Քուշանս անուանեն. զերկեամ մի կռուեալ ոչ ինչ կարաց ազդել նոցա։

37. Բուզանդ. Ե. Էջ. 239.

Քանզի զայն ժամանակաւ թագաւորին Պարսից Սասանականին տուեալ էր պատերազմ ընդ մեծ թագաւորին Քուշանայ։

38. Փարպեցի. Էջ 270.

Նախ մինչդեռ այգրէն իսկ էր ի Վրկանի Պերոզ, եւ զօրաժողով արարեալ յամենայն կողմանց, կամէր խաղալ ի վերայ Հեփթաղին։ Բայց զայս եթէ գիտէր ամենայն գնդին մարդ, եթէ ընդ Հեփթաղին կամի կռուել, լքեալ սրտաբեկեալ ամենայն մարդ տեսանել լոկ միրով չկարէր զայրն Հեփթաղ եւ կամ զանունն լոկ լսել. Թող թէ կռուով

ընդդէմ Հեփթաղէ երթալ. եւ կամ՝ յայտնի ելանել, յիշելով զահ եւ զպատշաճութիւն զոր ունէին ընդ տէրն Արեաց եւ ընդ Պարսիկս։ Եւ յայտնի արդարոկէր ամենայն բերան եթէ մահապարտ եմք. եւ արքայից արքայ զմեզ սպանանել կամի. Իսկ նոքա ասէին սուր ի վերայ եդեալ հրամայ-եացէ սպանանել, քան եթէ սրով Հեփթաղին տայ կորուսանել զԱրիս, որ գործ մինչեւ ցյաւիտեանս զանձն եւ զԱրեաց աշխարհ վատանունանէ։

39. Եղիշէ. Ը. եջ. 111.

Զայս իբրեւ լուաւ Թագաւորն Քուշանաց ոչ ինչ երկմտութեամբ Թերանայր յաղթէն (Բելայ) . . . դարձեալ իբրեւ սուրհանդակ եւս ի Բելայն եթէ խաղացեալ գայ ի վերայ աշխարհին Քուշանաց, փութա-ցաւ վաղվաղակի զօր ժողովել, զանորի կազմէր ելանել նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ։ Զի թէպէտ եւ ոչ կարէր յանդիման առեալ պատերազմ ընդդէմ նորա, այլ ի վերջին թեւոյն անկեալ բազում հարուածս հա-սուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի։ Եւ այնպէս նեղեալ շրջապէր զի անձուկ լաշկարաւ վատախատրակ արարեալ՝ այսրէն դարձուցանէր եւ ինքն առապատակաւ զհետ մտեալ աւերէր զբազում գաւառս արքունի։

40. Բուզանդ. Ե. եջ 206.

Իսկ իբրեւ եղեւ պատերազմ ընդ Թագաւորին Քուշանաց եւ ընդ Թագաւորին Պարսից՝ չարաչար տարածէին զզօրսն Պարսից զօրքն Քու-շանաց, եւ զբազումս կոտորեցին ի զօրացն Պարսից զօրքն Քուշանաց. եւ զբազումս ձերբակալ արարին եւ զկէս փախստականս հալածական առ-նէին։ Իսկ Դրաստամատ ներքինին, որ յառաջ Տիրանայ Թագաւորին Հայոց լեալ էր իշխան տան գաւառին եւ հաւատարիմ գանձուց Անգեղ բեր-դին . . . եւ այս Դրաստամատ էր յայնմ ճակատու յորում վաթարե-ցին Քուշանքն զՇապուհ արքայն Պարսից։ Եւ Դրաստամատ գործեաց անհնարին քաջութիւն այնչափ կռուեալ եւս ի վերայ Շապհոյ արքայի եւ ապրեցոյց զնա ի մահուանէ, եւ բազումս ի Քուշանաց անտի կոտորեաց։

41. Բուզանդ. Գ. եջ. 14.

Եւ երթեալ յանդիման լինէր Թագաւորին Մազքթաց իշխանին բազմութեան զօրացն Հոնաց։ Յայնմ ժամանակի Թագաւորն Մազքթաց Սանեսան անհնարին նիւթեաց զարտմտութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգականին Խոսրովու արքային Հայոց։

42. Փարպեցի. Ա. 32.

Այլ եւ զոր իւր իսկ Աստուած անմահ տէրն իւրով աչօք տեսեալ էր ի Մարվիրոտ զնորա քաջարտութիւն։

43. Վարդան. *

Սկիւթեա զոր այլազգօրէն Թուրք անուանեն՝ երկայնութիւն նորա յԱթիլ գետոյ մինչ յիմաոս լեառն. փառաք եւ ազգք են ի նմա. Թու-խարք. Եփթաղք եւ այլ խուժադուժ ազգք.

* Saint Martin: Mémoires sur l'Arménie p. 448.

44. *Միխիթար. ի տառն Աղուանից դուռն.*

Աղուանից դուռն կոչի եւ Աղուանն դուռն եւ դուռն Հոնաց, եւ դուռն Ճորայ եւ Կասպեան Ճորա, ասակ երիսաքի դուռ. Ի կասպեան ինչ կամ կիրճ ի հիւսիսոյ մեծին Հայոց ի ոտհմանս Աղուանց, ուր շարգն կովկասու լերին յարի յերզ Կասպից ծովուն, ուստի եւ կոչի դուռն Կասպից, եւ անդ է դուռն երկաթի, զոր ասեն շինեալ Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց. Ի անդ առ կրճին եւ աշտարակ բարձր եւ քաղաք ամուր ի վերայ ծովուն որ կոչի Դարբանդ, զոր երբեմն ունէին թագաւորք Հայոց ընդ իշխանութեամբ իւրեանց.

45. *Ստեփան Որբէլեան.*

Ւսկ յարեւելից կողմանն կայգէ (Վաղարշակ) մեծ եւ առաջին նահապետութիւն գԱհեական տոհմ եւ հրամայէ ի Ահեականացն հրամանատար լինել ի վերայ ամենայն արքունի գործոցն, եւ երկրորդ թագաւորութեան իւրոյ եւ ընդդէմ կալ հանապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց.

46. *Խորենացի. Ա. ը.*

Ձետասերա մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիւր գարեւելից հիւսիսոյ կողմանն. կարգէ կողմնակալութիւն գայր անուանի եւ յամենայն գործ մուտս որութեան եւ հանճարոյ առաջին գվէրան առ մեծ գետովն որ կատանէ գդաշտն մեծ որ անուանի Կուր . . . եւ ժառանգեաց գդաշտն Աղուանից եւ գլեռնակողմն նորին գաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն որ առ Հնարակերտ.

47. *Ագաթանգեղոս. էջ 26.*

Ելդ ի մուս եւս ի գլուխ տարեցն ակսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել եւ գօրս բովանդակել, գումարել գզօրս Աղուանից եւ Վրաց եւ բանալ գդրունս Ալանաց եւ գիւրոց պահակին. Տանել գզօրս Հոնաց, տապատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի մինչեւ ի գրունս Տիրոնի.

48. *Ագաթանգեղոս. էջ 100.*

Ձանէր գզօրս Հոնաց ոսնատիկ յոյժ եւ գերէր զկողմանս Պարսից.

49. *Խորենացի. Բ. ոե.*

Օրոց գհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչեւ յաշխարհն Հոնաց.

50. *Խորենացի. Գ. 60.*

Ւր զաւակաւ անդստրձս յիշխանութիւն Հոնաց, Հալածականս առնէ.

51. *Յետս իմիսհ 47.*

52. *Ղեղիկ. Բ. 33.*

Օշայս նախարարս յականէ յանուանէ կոչեցին ի գուռն արքունի եւ կէսքն առ նմա իսկ էին ի կարաւանին եւ այլքն ի կողմանց հիւսիսոյ ի Հոնաց պահակին.

53. Կղիրհ. գ. 59.

Խոտային գնային այնու հետեւ ի վերոյ պահակին Հռոմայ, զոր ուղ-
ղին բռնութեամբ Պարսիկքն, առնուն զանգիղին գպահակն եւ կոտո-
րէին զզորսն որ ի ներքս բնակեալ էին. եւ զգառն տային ի ձեռն վա-
հանայ, որ էր յազգէ թագաւորացն Ազգունից . . . եւ անդէն ի նմին
տեղւոջ զայրն սրոմ զգուռնն յանձն արարին, զնոյն գեսպանս արձակե-
ցին յաշխարհն Հռոմայ. եւ ի բազում յոյլ ազգս Խորհրդոցաց, որք հա-
մագործք էին Հռոմայ աշխարհին, բանս դնել ընդ նոսա եւ ուխտ հաստա-
տել անդրակութեամբ ունել զմիաբանութիւնն. Իսկ նոքա իբրեւ զայն
ամենայն լուան՝ փութապէս վազվազակի հասանէին ի տեղին եւ ակնահա-
տեաք լինէին զարձդն յայնմ ժամուն եւ ոչ ինչ յապազեցին երդմամբ
յուխտ մտանել բուռ կարգի իրեանց օրինաց, յանձն առին եւ գերդաս մն
յերիտասարդէ պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զմիաբանութիւնն:

54. Փարպեցի. էջ 113.

Իսկ դադարեալք անդէն ի տեղւոջն զօրն գայն ի վայրկին չուեալք
անյապաղէին ընդ գետն մեծ անուանեալ Կուր գետ, եւ հասանէին ի պա-
հակ ամրոցին, որ է ընդ մէջ իշխանութեան Ազգունից եւ Հռոմայ. եւ
գտեալ անդ զպահապանսն պահակին. եւ այլ զօրականս պարսիկս բա-
զումս յորոց սուր ի վերայ եղեալ կոտորէին եւ զպահակն յանձն առ-
նէին թագաւորացդի միաւ Ազատանի:

55. Մամսոյ. ի վարս սրբոյն Ներսիսի.

Իսկ եղեւ ոմն Հոն յազգէն Գեղուհոնի որ պարտեցաւ յառաջնում ի
Տրդատայ քաջէ. Այս Հոն ասպատակեալ անցեալ յաշխարհն Ասորւոց
և. բանականայր ի վերայ բազում գաւառաց . . . . ոա միանգամ եւ երկիցս
ասպատակեալ յաշխարհն Հայոց՝ ասար էուռ զգաւառն Վաղարշապատական
և. գՏարօն եւ գխորձայոյն մինչեւ ի սահմանս Մելիտինոյ, եւ զօրքն Հայոց
արտաքսափ լինէին վասն համարեալ Հոնին այնորիկ: Ապա Մուշեղ սպա-
րապետ էր Հայոց Մամիկոնէից, ի մի վայր գումարեալ զայրուձիսն Հայոց
Մծաց՝ զէն զանձամբ առեալ սպատազէն երիվարաւն . . . եւ վճռուկ նա-
հապետ վրայ բազկակից էր քաջին Մուշեղայ . . եւ գունդն Հայոց եւ
վրայ սպատազէն զինուք գօրավարաւն Մուշեղայ յառաջ խաղացեալ
փութանակի ընդդէմ Հոնիցն անօրինաց. ճեպով ընթացեալ ընդ գա-
ւառն Ջերմանորոյ եւ առ ոտս ամրոցացն Ցմորիկ եւ բերդին Ոգկոյ: Ուրդ
գօրքն Հայոց քաջն եւ չորս հազարաց՝ հասեալ ի սահմանս Ասորոց,
իրրեւ լուաւ Հոնն, յերկուս բաժանեալ զգօրսն իւր թագաւորանէր առա-
ձին զի զգունդն Հայոց ի մէջ առեալ բարձցեն ի միջոյ. իսկ ի տեսու-
թենէ Աստուծոյ գունդն Հայոց հանդիպեալ թագաւորիցն սրոյ ճարակ
առեալ զնոսա, մնացեալքն փախուցեալ առ Հոնն անկանէին եւ Հոնն դի-
մեալ ընդդէմ Մուշեղայ . . . զգեղարդն շառաչեցուցեալ զգլխովն անցու-
ցանէր . . . եւ քաջն Մուշեղ անցուցեալ զգեղարդն իւր զվահանաւն
նորա ահագին. եւ բախեալ ուժգին պողովատիկ սուսերաւն յուս նորա,
ճեղքեր գնա սատակապէս. եւ հարատահարեալ սուրն յողն երիվարին
անկանէր գառաջն այն. եւ զօրացն Հոնին փախուստ առեալ աճապարէին

ի տեղի ինչ անկանել. իսկ զօրքն Հայոց հետամուտ եղեալ, դիմաւորեալ կայսրացանէին գնացեալ եւ. մինչ ի դաւն Դիմիգարա. Զօր ճարտարացն Աստուծոյ պղտվատիկ գրչաւ նկարեալ զՄուշեղ ճերմակ երիվարաւն յարձանի առ գետեզերին. եւ գՀանն յոտս նորա. Որ բնակիչք գաւառին Հանի դաւանաճեն զտեղին զայն մինչեւ ցայսօր.

56. *Ագաթանգեղոս. 26.*

Երդ ի միւս եւս ի գլուխ տարեդին ոհասանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գաւնդ կազմել եւ զօրս բովանդակել, գումարել զզօրս Աղբւանից եւ Վրաց եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ գիւրոյ պահակին հանել զզօրս Հունաց.

57. *Խորենացի. Բ. ԽԴ*

Խոսրով զօրօք իւրովք եւ այլ սրբելեօք յարեգելովք յինքն եւ հիւսիսային Ագգօք Արտաշէսի յաղթեաց.

58. *Ագաթանգեղոս. 100.*

Ձանէր զզօրս Հունաց տատիկ յոյժ եւ գերէր գկողմանս Պարսից.

59. *Բուզանդ. Դ. ԽԵ.*

Ընդ առնդոյր վաւաշ զգունդն Հայոց եւ գՀունան հանդերձ Ալանօքն

60. *Փաւստեցի.*

Եւ չարախօսքն ամբաստանէին առ Պերոզ. Թէ վհատեան առեալ գհարկս եւ գոյկի կամի դիմել առ կայսրն Յունաց. եւ երթեալ առ Հունս եւ անտի հանել զօրս եւ ապստամբել.

61. *Ղազար. 61.*

Երդ եղեւ ուրացեալն Վասակ եւ իշխանացն որ ընդ նմա էին . . եւ միաբանութիւն եւս Հունաց. մինչչեւ յանդիման եղեալ էին միմեանց զգիշեր մի օգնական գտեալ նորա փախստական անկանէր յամուրս իւրոյ աշխարհին.

62. *Ղազար. Դ. 73.*

Եւ բուռ մեծի չարութեան նորա առաւել եւս ժամանակին երեր նմա գյաջողութիւն իրացն, կի ամենեցին արաւրաստ օգնական ուր ոչ դտաւ գնդին Հայոց, բայց յայնց Հունաց որոյ բանս եդեալ էր. ոսկւոյն եւ վասն նոցա կատեալ գրագումի այրուձւոյն Արեւելից. արգելն եւ փակեաց դդրունս ելից նոցա, քանզի ոչ տայր դադար ամենեցին թագաւորին Պարսից, այլ յղէր եւ կոչէր զգունդս բազումս ի պահակն ձորոյ.

63. *Ղազար. Լ. 99.*

Ցաւեւ որ յԱրծախայ մայրինն անկեալքն էին փախստականք ոչ ինչ լուեալ դադարեցին խաղալոյ թեամբ, այլ հանապազ յղէին յաշխարհն Հունաց. շարժէին եւ յարդարէին գգունդն Հունաց եւ յիշեցուցանէին նոցա գուխան զոր եդեալ էր ընդ Հայս եւ անաւատ երդմամբ հաս-

տաճեալ, Հաճոյ թուէր բազմաց ի նայանէ լսել զրանան քրպերու-
թեամբ. Նաեւ մի պադիր եւս յայժ լինելին Նորա. եթէ ի կռիւն ընդէր
ոչ եկիր պատրաստութեամբ։ Ապա գունդ բազում գումարէին եւ անդէն
յարձակեալ հատանէին ի ուահմանս աւերութեանն պարսից եւ զրազում
գաւառս հարեալ, բազմագոյն եւս գերի առեալ, տանէին յաշխարհն ի-
րենց, եւ յայնմի ցուցանէին թագաւորին զմիաբանութիւն զոր ունէին
ընդ գնդին Հայոց։

64. ՂԵՂԻՀ. Լ. 100.

Իսկ զՄուշեղեան Վիրապալատուրան Հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն
գումարէր յաշխարհն Ալուանից, եւ Ղրնաց եւ Ճղրաց եւ ի Հեծմատա-
կաց եւ ի Թաւասպրոց եւ ի Խիրխովան եւ յամենայն ամրականն. զորս
աւերեալ էր գնդին Հոնաց վասն ուխտին Հայոց։

65. ՅՈՎՍԵՓ. Գ. 2.

Իսկ իբրեւ ուղեաց եւ Նորագեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այ-
նոցիկ. եհաս նա մինչեւ ի ճամբար բանակին Արշակունեաց արքային Մարք-
քիաց, որոյ անուն էր Սանեսան կոչէր. քանզի եւ նոցա եւ Հայոց թա-
գաւորացն մի ազգականութիւն էր առհասին բնութեան. եւ երթեալ
յանդիման լինէր թագաւորին Մարքիաց՝ իշխանին բազմութեան զօրացն
Հոնաց, եւ եկաց առաջի նորա։ Ակաւ քարոզել եւ աւետարանել նոցա
զՔրիստոս լուան եւ ընկալան զառաջինն եւ Տնազանդեցան։ Ապա ակսան
քննել զօրէնսն Քրիստոսի եւ ուսան ի նմանէ. Թէ առեալ է Աստուծոյ
աւարառութիւն եւ յափշտակութիւն . . Ապա այսպիսի խնդրոյ
լուան գայրացան ընդ բանս նորա եւ ասեն. Ձի ոչ յափշտակեցաք, զի
ոչ աւարեցաք զի ոչ առցուք գայլոյ, ի կեղցուք այլոչափ անչափ
զօրաց բազմութիւնք. եւ Թէպէտ բիւրաւոր բանիւք բարեօք կամէր Հա-
ճել զանիրաւս նորա՝ ոչինչ կամէին ունկնդիր լինել. այլ ասէին ցմխմեանս.
եկեալ այսպիսի բանիւք կամի ի քաջութենէ սրսոյն կենաց մերոց խա-
փանել զմեզ. իսկ եթէ սմա լուիցուք եւ զարձցուք յօրէնս քրիստոնեու-
թեան ի՞ կեղցուք զի ոչ յերիվար հեծցուք ըստ բնութեան օրինաց սո-
վորութեանց մերոց։ Այլ ասէին այս խորհուրդ Հայոց թագաւորին է.
զսա յղել առ մեզ զի այսու ուսոմամբ խաբեսցէ զմեր արշաւանս առա-
տակութեան հինի յաշխարհէն իւրմէ. այլ եկայք զսա պակասեցուսցուք
ի միջոյ եւ մեք ի Հայս արշաւեսցուք։ Ապա չըջեցան թագաւորն եւ
լուան բանից զօրացն իւրոց եւ կայան ձի մի ամի հի, կապեցին կախեցին
զմանուկն Գրիգորիս զագուցն ձիոյն եւ արձակեցին ընդ ծովեզեր դաշտին
հիւսիսական ծովուն մեծի արաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վաւա-
նեայ. եւ այսպէս սպանին զսուրբն քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրի-
գորիս։

66. ՅՈՎՍԵՓ. Գ. Ե.

Ձայնմ ժամանակի թագաւորն Մարքիաց Սանեսան անչնարին
նիւթեաց զարտմտութիւն սխալեանն ընդ իւրում ազգակցին խոսրովու
արքային Հայոց. եւ գումարեալ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց եւ Փո-
խաց, Թաւասպարաց, Հեծմատակաց, Իժմախաց, Գաղիաց եւ Դղուարաց,

Գուգարաց, Ջաւախոյ եւ Ճորոյ եւ Խաչաձորայ եւ Աղներսու անտանն եւ այլոց. որոմ միանգամ ինչն իշխէր գործոյն բագրատ. եկն անդ բան իւր առաքանն ընդ կաթն մեծ ընդ Կուր. եւ եկն տարածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց ուխտարինն . . . լի եւ լի ծառայիցն մինչեւ ի փոքր յարարիկն Սատապա , եւ մինչեւ ի Խանձակ տանէնոս Արտպատական, խաղաղացին ի մի վայր ժողովին, ի ժամադիր կայսանս յԱրտաշատ գաւառին բանակ ամն լինէր. եւ խոյս ետ թագաւորն Հայոց խաղով յիւրմէ ազգէն ի Սանեսանայ յարքայէն Պագրեւանդ։ Եւ անկան յամսոր բերդն Վարեւնոյ յերկիրն Կովդոյ. եւ ընդ նմա ձերբակալն վրդանէս եպիսկոպոսապան Հայոց։ Ապա առնու ին պահս պահել եւ խնդրել յԱստուծոյ զի փրկեսցէ զնոսա յձեռն պարսից։ Եւ նա ծածկեալ բանայեալ առնէր զերկիրն առ հաստատակ իրրեւ ասէր մի։ Ապա ոչն եհաս վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն զորաւար ամենայն Հայոց մեծաց։ Զի երթեալ էր նա ի ժամանակին յայնմիկ ի կայսրեան Յունաց։ Ապա ժողովուց նա զամենայն լսէս լրջոյ նախարարացն եւ գունդ կազմէր բազում յոյժ. եւ Տաճկաձեւ անկանէր ի վերայ բանակին յառաւօտուն ժամուն այգ ենալոյն պատրաստանն, զի բանակեալ էին նոքա ի յերիսնն որ կոչի Ցլոյ գլուխ եւ առ հաստատակ ընդ առ Հանին գամենեսեան. եւ ոչ մի ոչ ապրեցուցանէր եւ զարձուցանէր դրադմն ի ձեռն գերեւացն. եւ յետ այսորիկ առնոյր զառարան խաչայր, դնայր, երթայր, իջանէր ի գաշտն Աղբատաեան գաւառին. երիսայր գառանէր զԱտենեան թագաւորն Մազքթաց բուն զնպատան, առնի ի անհամար զորոյն հանդերձ ի վերայ չայարշապատ քաղաքին։ Եւ նոյ պատնդն վաչէ եւ յանկարծակի յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին եւ մատնեաց զնոսա ՏԷր ի ձեռս նոցա։

Եւ իրրեւ տեսին գնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց, փախեան երին ի քաղաքն անտի յարտապարան ի կողմն յՕշական բերդին, եւ զանդատան եւ գլարատ տեղիսն ապաւէն իւրեանց համարեցան. եւ լինէր առատիկ պատերազմ յոյժ յոյժ. եւ նիզակակիցք զորավարին Հայոց որ էին Բագրատ Բագրատունի, Մամիկոնէն եւ Գարեգին Որշտունի եւ վահան Նահապետ տան Ամատունեաց տոհմին. եւ վարազ Կամսարական, հատանէին Տարկանէին սատակէին գզօրսն Ալանաց. եւ Մազքթաց եւ Հանայ եւ այլոց ազգացն. եւ լնու ին գգաշտն առապարացն առ հասարակ դիակամբ մեռելոյ. մինչ գի իրրեւ գգետ յարուցեալ երթայր արիւնն անշնարհն եւ ոչ լինէր հնի զօրացն մեռելոյ. եւ գմնացեալսն սակաւս առ ալէի իւրեանց հալածականս տանէին մինչեւ յաչխարհն Բաղասճաց. եւ գգլուխ Սանեսանայ մեծի թագաւորին եկին բերին առ ալէի արքային Հայոց. սակայն իրրեւ ետես յայ սկսաւ առել, եզերայր իմ էր ազգաւ Արշակունի։ Ապա եկեալ էր արքային ի տեղի ճակատուն եւ ընդ նմա մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց, եւ տեսին գկոտորածն զօրացն հարեալոց. գի նեխեալ երկիրն ի հոտոյ մեռելոյն։ Ապա ետուն հրաման գադագաղ հանել յաչխարհէ եւ անդէն ծածկել զարաւկարկաս վիմօք, գի մի ի չարաւոյ հոտոյն մեռելոյ սակերացն երկիրն պղծեսցի. եւ դադարեաց երկիր ի խաղաղութեան ամս հարուստ մի. եւ այսպէս վրէժ որդւոյն Գրիգորի խնդրեցաւ ի թագաւորէն Սանեսանայ, եւ ի բանակէ նորա. գի ոչ ինաց ի նոցանէ եւ ոչ մի։

67. *Ղեւիղ.* 8.

Իրամաւեաց գլուխն Հորայ եւ անցոյց յայս կոյս դղօրան Մագ-
դրիթաց.

68. *Ղեւիղ.* *Ր.* 154.

Խաղին դրունս Ալանաց եւ հանին գունդ բազում ի Հունաց.

69. *Ագաթանգեղոս* *Ա.* 624.

Եւ այսպէս բնդ ամենայն երկիրն Հայոց ի ծագաց մինչեւ ի ծագս
ձգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ առ եւտրանութեան
Մատուցեալ բազաքէն մինչեւ առ աշխարհսն Խաղտեաց. մինչեւ առ
կաղարջօք. մինչեւ ի սպառ ի սահման Մագբիթաց, մինչեւ ի դրունս
Ալանաց, մինչեւ ի սահմանս Կասպից ի Փայտակարան քաղաք արքայու-
թեանն Հայոց. եւ յԱմդացւոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ-
քերէք առ սահմանօքն Ասորոց առ նոր Շիրական եւ Մահքրական եր-
կրաւն եւ առ Կորդուօք մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց... եւ յԱսորպա-
տական ձգէր տարածանէր զաւետարանութիւն իւր.

70. *Ագաթանգեղոս.* 646.

Եւ ի գինաւորական կողմանէն գլուխն գահերէցն իւրոյ տաճա-
րին որ բդեաշխքն կոչին, գառաջինն սահմանական ի նոր Շիրական կող-
մանէն, եւ երկրորդ սահմանականն յԱսորեստանեայց կողմանէն, եւ եր-
րորդ յԱբեւստական կողմանէն, չորրորդն ի Մագբիթաց կողմանէն.

71. *Խորենացի.* *Բ.* 38

Ըստ համաբաւակիմք ասել Առաքելուհի եղեալ, քարոզեաց ի
կողմանսն սկսեալ առ դրամբք Ալանաց եւ կասպից մինչեւ ի սահման
Մագբիթաց.

72. *Ագաթանգեղոս.*

Ի Մատաղարաց քաղաքէն մինչ ի սպառ ի սահման Մագբիթաց.
եւ մինչ ի դրունս Ալանաց եւ երկիրն կասպից.

73. *Խորենացի.* *Բ.* 38.

Ընդ դրամբ Ալանաց եւ կասպից մինչեւ ի սահման Մագբիթաց.

74. *Բուզանդ.* *Դ.* 144.

Վասակ կոչեաց յօգնութիւն զՀոնդերձ Ալանօքն.

75. *Խորենացի.* *Բ.* 40.

Վանդէ ի սպառ աւուրս միարանեալ ամբոխութիւն ի հեւսիսա-
կանացն, զխաղաղաց սահմ եւ զբազաց սպառաքս գան գոլ առ Հորոյ ելա-
նել. առաջնորդ. եւ թագաւոր ունելով ինքեանց զվնասակ ոմն աւար-
հապուրք անցեալ վտարին այսր գհուր գեաւղ. Որոց պատահեալ վա-

պարչ ամբոխիւ մեծաց եւ արուեստից մեծարակաց ընդ պիսկոպոսաց կազմ կացանել գամբարին ընդ երեսս պալատին, եւ ձիգ գՏեառնէգեայ անցանել ընդ կապանն ձորոյն։ Ուր մի ոմանց միաբանեալ իմնաւորացն, յարձակին ճակատ, զոր թիկնեալ եւ վանեալ քաջացն Հայոց փախստականս առնէին, ասացին վկայասէր մեռանիմ ի ձեռս կարմրավոյ ազգին սորա։

Իբ առնու գնացս արս թիւն խառնեալ սրոյ ի նորա յերբորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի. եւ նոյն Տեառնէգեայ միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառն մեծ, վրէժս պահանջելով գմահս ոմանց Հայ վաճառականաց սրով եւ գաղտագողի գՏէր գործ ոգիս պղծութիւն, մի ի Տարեդարձ յաճմեն գալոյն պիտանեացն առնու պատուհաս. եւ դիւրիւ տէրութիւն նշանակի արձան Տաստատուն Տեղիացւոյն գրով։

76. *Ստեփանոս ոստ Ծոփաձորի*

Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Ե. Տատեր. 123

Ընդ ամս իշխանութեան սուրբ գնաց ի Յերուսաղէմ իւր ի տեսութիւն տէրունական Ճաւկին. մինչդեռ նա առնային զօրք իւրովք գնացեալ էր ի պատերազմ ընդ դէմ խաղալոյ։

77. *Ղազարի ոստ Ծոփաձորի*

Հնախօսութիւն Ե. Տատեր. 413

Զայնմ ժամանակի Տայոց ազգն էր ուրախ ի ստուերի Տայոց աշխարհին Հայոց զի ի ՃԼՒՐ թուին (685) սերունդն Տիւսրովայ գրեն. զոր են խաղերք Հայոց վկայ եւ Ընտանիք եւ ապահին գիշխանն Հայոց եւ գվրաց ի պատերազմի։

78. *Գևոնդ ոստ Ծոփաձորի*

Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Ե. 41.

Զայժամ յաւուրս Ընտրի թագաւորի ամենայն արեւելք Աղուանից անկան խռովութիւն յԱղուանական մինչեւ գմիմեանս կատարել. յայնժամ Հայք արեգակ եւ վերջ եւ Ընտանիք գտան ի տոհմէ Տայոց աշխարհիս Հայոց Տին սուրբին ազգին սո տան Խոսիցիք. եւ ապահին ի պատերազմի գիշխան Գերիգոր եւ զրուցս մեծ ի նախարարացն. եւ գիշխանն վկայ եւ Ընտանիք եւ ինքեանք ապստամբեալ ամենայն ի վերայ աշխարհիս Հայոց տան ի զրուցս գատաւոր եւ գատանս. եւ տանէայ գատաւորեւ զգերութիւն գնացին յաշխարհն իւրեանց։

79. *Գևոնդ ոստ Ծոփաձորի. Ե. 338*

Խոկ Նորա (խաբանեայ) արքային Խաղրայ տանէայ ընդ իւր գեպժամ եւ թիւն գօրացն եւ զամենայն յաշխարհագամ Տայոցն իւր. որպ արքունի թիւն գօրաթիւն Տնչակեալ էր առ Նոսա։

80. *Խորենացի. Բ. ԺԸ*

Ի սորա (Արտաշէսի) աւուրս եւ Առաւելեանքն յազգէ Արծրունեաց Սահինայ գհետ նորա եկեալք կարգեցան յազգ եւ ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց որպէս հարազատք թագուհւոյն մեծի, եւ ի ժամանակս խոսրովու Հօրն Տրդատայ ինամեցեալ բնդ ուժգին քաջի Բասղային եկեալ հատուածնի։

81. *Զենոբ՝ Պատմութիւն Տարօնոյ.*

Եւ իբրեւ ժամանեցին նոքա անդր ի Տարօն, եհաս առ Տրդատ գուժկան յարքայէն Վրաց ի Միհրանայ գօձիս պատուհասել եւ պատմեաց նմա, եթէ Գետրեհեն արքայն հիւսիսականաց այս է կողմանցն Հնանց եւ Բասղաց որ յաշխարհին Սարմատացւոց՝ գումարեալ զզօրս եկն ի վերայ Վրաց եւ փախուստական արարեալ զՄիհրան մինչեւ ի գաւառն Կարնոյ յաւարի էառ զերկիր նորա եւ գերեաց անթիւ բազմութիւն յոյժ հազարաւոր անձանց։

Զայն իբրեւ լուաւ Տրդատ զտեղի էառ անդէն եւ փութիանակի առաքեաց զիշխանն Ապահունեաց երեսուն հազար զօրօք հասանել յօգնութիւն աշխարհին Վրաց։ Որոյ գնացեալ անդր վանեաց զնիշխանին եւ էառ ի նոցանէ գերի չորեք հարիւր այր բնդիր յորս կայրն եւ երեք երեսելի իշխանաք եւ թագեալ կոզմնապահ ի վերայ երկրին զիշխանն Ագաճնեաց Դոռ անուն, չորս հազար արամբ զարձաւ առ Տրդատ որ սպասեալ ինայր նմա ի Տարօն։ եւ Տրդատ հրամայեաց տանել զգերեալսն յամուրն Ողկան։

82. *Խորենացի. Բ. ՃԸ*

Լսեալ թագաւորն Տրդատ առնէին հայաստանեայք իշխել ի գաշտ Փառգարացոց պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի եւ ի խառնել երկոցունց կողմանցն յերկու ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն սկայարար շահատակելով։ Ոչ կարեմ ասել գերագութիւն ձեռինն, որպէս անդրադ ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալեալ չոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանգուրդէ լի ձկամբք յերկիր թափեալ ցանկոյն կայտառ ձկին յերեսս երկրին։ Զոր տեսեալ թագաւորն Խոսրոյ մեծ հասանել եւ հանեալ յատպագինին զներդեալ փեմիտապատ պարանն, եւ զորս վուխլանաբ ձգեալ յետուստ կողմանէ նարպ դիպեցուցանել յաւս ձախակոզմանն եւ յանուխ աջակողմանն, զի էր վերացուցեալ գձեռն ածել ումեք սուսերաւ եւ ինքն վանեալ վերս պահպանակօք ուր ոչ գձկին նետ։ եւ յանդի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ գնկային պանջիւք առ երիվարին եւ ոչ այնչափ ինչ շուխափեալ մորակել գերիվարն։ զայն իմ ահեակ ձեռամբն ի ներդեցին ածապարեալ սկային եւ սաստկութեամբ ուժգին գիրեաւ ցանցեալ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկասպրին եւ բնդ մէջ կտրէր գայրն եւ բնդ պարանոցին գգլուխ երիվարին։

Իսկ գօրացն առնէնայի տեսեալ զհետգառուն իւրեանց եւ գզօրաւորն միջակատուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. գորոց գհետս մտեալ Տրդատ վարէ մինչեւ յաշխարհն Հանայ. եւ թէ-

պէտ ոչ փոքր հարուածս իրոց գօրային եհատ եւ բազմայ անկումն մեծամեծաց՝ յորում մեռաւ եւ ոսպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մամիկոնի, ուսկոյն Տրդատ անուամբ բուռ հպյրութեան օրինաց պատուհաս առեալ դառնայ, որով պատճառաւ միաբանեալ գամենայն հիւսիսիւթ. հանեալ զօր բազում գումարակ սրարեալ դիմեալ ի վերայ Շապհոյ որդւոյ Արտաշրի։

83. *Յայսմմանաւր.*

Ի վարս սրբոյն Գրիգորի։

Յաղթեաց Պարսից եւ Հիւսիսականաց. ապան զԳեդրեհոն վէգիր եւ զթագաւորն Բասլաց ընդ ակն ճեղքեաց։

84. *Խորենացի. Բ. ԽԲ.*

Ի սորա (Աշակայ) առաւբս սղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն կաւկասու յաշխարհն Բուլղարաց եւ բազում ի նոցանէ հատաւածեալք եկին յաշխարհս մեր եւ բնակեցան ներքոյ Կողպ յարգաւանդ եւ ի հացաւէտ տեղիս բազում ժամանակս։

85. *Խորենացի. Բ. Ջ.*

Նա ինքն (Վաղարշակ) արձակեալ զարեւմտեայց բազմութիւնն իջանէր ի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի ոտհմանս Շարայի՝ զոր հինքն Անփայտ եւ վերինն Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատաւածին վաղընդուր Բուղկարաց անդայ բնակելոց ի տեղիս յանուն նորա՝ անուանեցաւ Վանանդ։

86. *Ղազիւ. Ա. 11.*

Նա իրրեւ տեսս (Քագկերտ) եղէկ հաստատուն կացին հոտաւք յուխտին իւրեանց զոր եդին ընդ նմա եւ զագաւրեցին խայլանդուրք ելանել ընդ պահակն ճարայ։

87. *Ղազիւ. Ը. 154.*

Նա իրրեւ տեսին թէ ոչ բանութեամբ եւ ոչ սիրով կարացան ածել ի հաւանութիւն. գանձս սատոկս հատուն տանել յաշխարհն Խայլանդրաց։ Բայցին զդրունս Ալանաց եւ հանին գունդ բազում ի Հոնաց։

88. *Ղազիւ. Ը. 110.*

Ընդ ի վերջոյ սահմանաւորդի ամի տէրութեան Նորինթագաւորի, դարձեալ անդրէն խաղայր գնայր յաշխարհն Քուշանաց մեծաւ արամատութեամբ ի գործ պատերազմին եւ գնայեալ ի Վրկանէ եւ ելեալ յԱպար աշխարհ. Նալին կապանաք գնախարարան եւ զքահանայան հրամայեաց պահել ի դղեկ քաղաքի ի Նիւշապուհ։ Նա կերկուս յերանելի կապելոցն ընդ իւր խաղացոյց։ Ան արկանէր ամենայն քրիստոնէութեան ընդ ար անցանէր։

Իրրեւ զայն ասեսանէր հոն մի, որ էր յազգէ թագաւորացն ի Հայաստանեայց աշխարհէն՝ Բէլ անուն, եւ ի ծածուկ խոնարհէր առ քրիստոնեայն եւ սիրով յօժարութեամբ ուսանէր ի նոցանէ զճշմարտութիւն. եւ իրրեւ այլ ոչ ինչ էր ձեռնհաս փախստական անկանէր առ արքայն Քուշանաց։ Երիտ՛ եւ պատմէր նմա զամենայն անդր չարչարանացն զոր անցոյց թագաւորն ընդ աշխարհին Հայոց. տեղեակ եւս առնէր զնա վասն խրամատութեանն պահակին Հնոյց, ցուցանէր եւ զերկպառակութիւն զորացն, որ բազում ազգք բաժանեցան ի սիրոյ թագաւորին, ապա դէր նմա եւ զորտունչ գԱրեւոյ աշխարհին։

Զայս իրրեւ լուաւ թագաւորն Քուշանաց, ոչ ինչ երկմտութեամբ թերանայր յառնէն եւ ոչ կարծիք լրտեսի անկանէին ի սիրտս նորա։ Քանզի սակաւ մի յառաջադոյն նորա լուեալ էր, զարձեալ իրրեւ ստուգեաց եւս ի Բէլայն յայնմ ելիէ խաղացեալ գայ ի վերայ աշխարհին Քուշանաց՝ փութայաւ վաղվաղակի զօր ժողովէր, գունդ կազմէր ելանել նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ. Զի թէպէտ եւ ոչ կարէր յանդիման տալ պատերազմ ընդդէմ նորա այլ ի վերջին թեւոյն անկեալ, բազում հարուածս հասուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի. եւ այնպէս նեղեալ շտապէր զի անձուկ լաշքարաւ վատախտարակ արարեալ այսրէն գարձցանէր եւ ինքն ապատակաւ զհետ մտեալ աւերէր զբազում գաւառս արքունի, եւ ինքն ազնագամ անգրէն յերկիրն իւր դառնայր։

89. Մ՛եսրոպ. ի վարս սրբոյն Ներսեսի.

Հաղովվէ առ ինքն եւ զայլ զօրս հիւսիսականս ազգն Լփնաց եւ Քուշանաց. Կազբից. Խազըրիաց եւ Մազքթաց։

90. Մ՛հնաս Բժշկեան.

Ա՛նապարհորդութիւն ի Լեհաստան. 409.

Ա՝ածառ, է երեւելի գիւղ 60 մղոնաս հեռի ի քաղաքէն ընդ հիւսիս ուր գոն 60 տունք հայոց, եւ եկեղեցի փայտաշէն յանուն սուրբ Աստուածածնի. բնակիչք առ հասարակ են հողագործք, եւ երկիրն է արգաւանդ որ բերէ զընդեղէնս ընտիրս եւ առատս։

Ի վերձակայ վայրս երեւին բազում աւերակք վաղեմի անձեւ շինուածոց, զորս Տեառնէտեառ քանդեալ դնէն ի նոր շինուածս։ Ուր գոն եւ հին գերեզմանք հնակից ծածկեալք ընդ հողով. երկայնութիւն տապանացն է 3 կանգնաչափ, եւ լայնութիւն 2. յորոց վերայ երեւին անձանօթ ձեւք սուրիկ փորագրեալք ի միջավայրի անդ ընդ երկայն որ բարձր է քան զշրջանակն քսան անկիւնաձեւ։

Ասա էր արդեօք հին երեւելի քաղաքն Մածառ շինեալ ի նախնի Սկիւթաց։ Ուրանօր զառաջինն զտեղի առին հիւսիսային թամբարք, յարշաւել անդ իւրեանց յարեւմուտս. յորմէ ասեն, կալան զանուն այժմեան Մածառք՝ սերունդք նոցա։

91. Մ՛խիթարայ Հաւտպրան յաւտակ ուսուանց։

Ա՛րիք է անուն ազգի որ է յարեւելս, եւ յիրաւի կոչեցան Արիք.

դի են կարովի ազնիւսրը եւ քաջ պատերազմողը, որը եւ կոչին արիա-
կանք ամբոստակեր եւ այլազգ օրէնս քուստի Խորասան կամ քուչանք։
Արդ եւ աշխարհն կոչի Արիք եւ երկիր քուչանայ. եւ է բնդար-
ձակ գաւառ մեծին Ասիոյ, եւ ունի սահմանակից ի հիւսիսոյ դԱկիւթ եւս,
յարեւմտից դկասպից ծով եւ զաշխարհն Մարայ, իսկ ի հարաւոյ զերկիրն
Պարսից, եւ ձգի յերկայն ի կասպիական ծովէ մինչեւ ի սահմանս Հրնդ-
կաց. եւ աշխարհք են ի նմա իւր. կամշ. վրկալ. Խաղ որ են պարթեւք
եւ այլք։

92. *ինձիճեան. Հին Հայաստան. 305—306.*

Աղրպատ ունի գաւառս ԺԴ. որք են. միւս Հարանդ, Վայկունիք,
Խերթար, մեծ Իրանիր, մեծ Կուանդ, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պայծ-
կանք, Սիսական, քուստ. եւ այլն։

93. *ինձիճեան. Հնախօսութիւն Հայաստանեայց.*

Աչքաչափ ինչ գրեն սորա որք անձանօթ էին բնաւ աշխարհագրու-
թեան Հայաստանեայց։ Բայց մեք որպէս ծանօթք գտանեմք գնոյն անունն
գոր Մովսէս անուանեաց ի Հայաստան աշխարհիս, այն է քուստ գաւառ
յԱրցախ նահանգի, որ եւ էր առ Երասխաւ։ Վասն որոյ յայս բան Մով-
սէսի ի բայ պարտ է առնուլ գայն աշխարհս Ներսէսեան քուշ կոչեցեալ
ի հրէից. զի միայն Մովսէս աշ էր գներսէսեան ծանուցանել. այլ զի ի
Հայաստան առ որով անցանէր Երասխ, գտեալ տեղի նովին անուամբ
յորջորջեալ քուս. որ այն ինքն է քուստ, զայն կամեցաւ ծանուցանել։
Ցորմէ իմնաստասիրեմք թէ ի նախնի ժամանակս անգ Մովսէսի այս քու-
ստի գաւառս Արցախայ ընդարձակ ձգէր, յորոց անուն կոչէր եւ Տամբրէն
նահանգն Արցախ. գուցէ եւ շրջակայ ասմանք նորա։

94. *խորենացի. Լ. 96.*

Ոշարմայր. սա օգնական Պրիամու ի Ցեւետամայ առաքեալ ընդ
ներսէսեան զօրուն. մեռանի ի քաջային Ելլենացւոց։

95. *ինձիճեան. Հնախօսութիւն. Լ. 262.*

Հնոյժ Տաւանական երեսի թէ բնակութիւն քամայ եւ քուչայ
որդւոյ Նորա՝ եղեւ յայնժամ յԱւտի նահանգի. եւ Ուտէացւոյս Տուն յի-
շատակեալ ի Ցոհաննու Ասողիկեան Սեւ անուանեալ՝ էր նոյն իսկ քամ
կամ քուշ. Նորին ազգագրեւ եւ Ուտէացիք կոչեցան Սեւորդիք։

96. *Ցովհաննէս կաթողիկոս.*

Ի Նախնոյ իրմէ Սեւկայ՝ Սեւորդիք ազգն անուանէին։

97. *Մխիթարայ Աբեղայ.*

Վէշեանք. էր տոհմ ինչ Հայոց յաւուրս Աշոտակայ արքայի եւ
սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ։

98. *խորենացի, յՀերմոգինեսէ ծանուցեալ.*

Շ ակաշէ գաւառ առ Խառնուձն կուր եւ Երասխ գետոց։

99. *Փաւստոս Բիւզանդացի.*

Ընդ երկիրն Աղուանից. Հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, որ հասեալ էր նոցա ի նոցանէն. գլուխ, գՇակաչէն եւ գծորն Դարդմանաց. գԳողթն եւ այլ որ շուրջ էին գնովաւ սահմանք գաւառք. եւ գկնոր գեա որպէս յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կայուցանէին։

100. *Մխիթարայ Այրարատեցւոյ.*

Տայք. է մի ի ծէ աշխարհաց մեծին Հայոց. եւ ունի առ երի յարեւելից կողմանէ զաշխարհն Գուգարայ. յարեւմտից՝ զաշխարհն Եգեղեաց. ի հիւսիսոյ՝ զՎիրս. իսկ ի հարաւոյ զԱյրարատեան աշխարհ . . . եւ ունի Ցայք զքաղաքն Անկուռա եւ զՑամրուր եւ զամուր բերդն Երախանիր։

101. *Խորենացւոյ. Բ. գ. 110.*

Յե այս այսպէս կատարեալ կարգէ զկուլմանս Մաժակայ եւ զՊոնտացիս եւ զԼեգեերտիս, գառնայ առ սահմոսիմն Պարխարայ ընդ մէջ Ցայոց ի գիլէն եւ ի մանախլուտ աեղիս մայրեացն եւ ի լուսաւետս. գեղեցիկ իմն կարգելով վերկիրն հաւասարելով զլեռնայինն եւ զվերմահոան ի բարեխառն եւ ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեան ամառնային ժամանակին. հովանոցս պատրաստելով յորժամ ցհիւսիսով երթիցէ. գամն վերիւս ապփարական անառատախիտ հանգերձ լերամբքն կապելով եւ պատոյ աեղիս։

102. *Ղազար Փարպեցւոյ. 127.*

Յե ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին, առ վայր մի առ լերամբն որ կոչի Պաքրեաք (ի Ցայս) մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղաեաց . . . ի գիւղն որ անուանի Որշնհազ ի գաւառին Ցայոց . . . ամրանային։

103. *Խորենացւոյ. Գ. ԽԲ. 473.*

Օշայոս աւուրըք ոմանք յագգէն Վանանդացւոց ապստամբեցին ի Խոսրովայ եւ ոչ յազ ապաւինեցան, այլ միայն ի մայրիս լերանց իւրեանց եւ յանձուկս Ցայոց քաջանց։

104. *Մխիթարայ Այրարատեցւոյ.*

Ապեր, է մի ի գաւառաց աշխարհին Թարբէր Հայոց՝ սահմանակից Ցայոց աշխարհին. եւ ունի գհամանուն իւր աւան եւ լեառն։

105. *Վարդան, յՎերծարձրոնթեանս.*

Ընդէրաս ոչ ակնկարծ Աահակայ գնաց ի գաւառն Ապեր. եւ անդ բնակեաց եօթն ամս յայրի միում Ապեր լերանց։

106. *Վարդան Համիսարիագրոսեցւոյ.*

Սպեր է սահմանակից Տայոց աշխարհին։

107. *Փաւստոս Բիւզանդացի.*

Նայ ի կնութիւն վաղարշակայ զդուստր սեաւն Սպեր գաւառի, յազգէն Բագրատունեաց։

108. *Թովմայ Արծրունւոյ.*

Պատուրգէն գնաց ի Սպեր գաւառ։

109. *Ինձիձեան. Նոր Հայաստան. 94.*

Սպեր կամ Խափիր բերդաքաղաք գլխաւոր Համօրէն գաւառին։

110. *Ինձիձեան. Հին Հայաստան. 108.*

Նպարաններ. գիւղ դորբանք Մխիթարայ Նպարանեցւոյ յուցանէ լինել ի սահմանս Նախիջեւանու կամ Երնջակայ. զի ասէ վանն իւր լինել ի գաւառէն Նախիջեւանայ եւ Երնջակայ ի գեղջէն Նպարանեւրոյ։

111. *Խորենացի. Բ. ը*

Ինկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի ժառանգեաց գլեառն Մթին որ է կանգարը։

112. *Փարպեցի.*

Ոչ օրը Հայոց գնացեալ յօգնութիւն թագաւորին Վրաց, բանակեցան յերկրին Կանգարայ։

113. *Մխիթար ի տան կանգաւք.*

Կանգարը է մի ի գաւառաց Գուգարաց աշխարհի մեծին Հայոց։

114. *Խորենացի. Բ. ը*

Ձառանգեաց (Սիսակ) գդուստն Ազուանից եւ գլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչեւ յամուրն որ ասի Ընարակերտ։

115. *Խորենացի. Բ. ը.*

Ինկ Գուշարայ՝ որ յորդւոցն Շարայի ժառանգեաց գլեառն Մթին որ է Կանգարը. եւ գլեռս մնսնին ջաւախաց, գկոդր, գՏաւր, գՁար մինչեւ զամուրն Ընարակերտ։

116. *Յովհաննէս Կամսոխիկոն.*

Ձգեալ աճեցուցանէր դշաւիղ տերութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ գկայարնոյ գաւառ, եւ անդ եւս . . . գկուր գետով մինչ ի քաղաք Տփխիս եւ գՈւտի գաւառ մինչ ի գետակն Հունարակերտ.

117. *Մխիթար ի տան Հունարակերտ.*

Հունարակերտ էր ամուր քաղաք մեծին Հայոց յՈւտի գաւառի։

118. *Պատմութիւն Ղազարեանց. Ը. 160.*

Եւ Տարսաիճ որդի Լիպարդի ի վանան Բագրատ քարոյ գիւղ . . . եւ գայգի մի ի Մաճառաւաձորի.

119. *Թովմայ Մծնփնցի.*

Եւ տասն գերի ի միում տանէ. (տարեալ էին) ի գեղջէն Մաճառուց.

120. *Խորենացի. Լ. 44.*

Ըրամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտիւք նահատակութեան եւ բնդարձակեալ գուսմանու Հայոց յամենայն կողմանց, յորոյ անուն եւ ամենայն ազգք դաչխարհն մեր անուանեն որպէս Ցղնք Արմէն եւ Պարսիկք եւ Ասորիք Արմինիք.

121. *Խորենացի. Լ. 44.*

Եւ յայս Արամ սակաւուք ամօք յառաջ քան զծիրեղն Նինուսի Ասրեստանեաց եւ Նինուէի, նեղեալ յագգային որ ըստ ըրջ դիրեաւ եւ ժողովէ զրագմութիւն բնդանի սրունց քաջայ եւ ազեղնաւորաց եւ որ ի տէգ նիզակի կամակարդք, նորատիր եւ հարուստք յոյժ եւ յաջողաձեռնութիւն իակ եւ երեսաւորք որ ի սիրտ եւ ի պատրաստութիւն իրր թէ բիւրս հինգ՝ պատուհէ Մեղացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդեր Նիւբար ոմն ասայիսյ Մադէս, այր Նպարտ եւ պատերազմական յեղեալ ասմանեանցն Հայոց: Որոյ միանգամ քաջանարար հինիւ ամբակամբ արարեալ զսահմանս Հայոց Ծաւոսյեցւոյց ամն երկուս: Որուժ յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան գծագել արեգականն սատակեաց զրագմութիւն ամրոխիցն. եւ դնոյն ինքն գնիւբարն կոչեցեալ Մադէս, ձերբակալ արարեալ՝ ածէ յԱրմաւիր: Եւ անդ ուրեմն ի Ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն՝ յորմէ վարուել հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց. եւ ամենայն եկելոց անդր: Եւ վաչխարհն Նորա մինչև ցլեառն անուանեալ Ջարասպ ի ծառայութիւն հարկի կալաւ մինչև, զթագաւորութիւնն Նինուսի ի վերայ Ասրեստանեաց եւ Նինուէի.

122. *Մանէթոն. Լ. 12.*

Եւ ձգի բնդ կողմանս արեւելից և անցանել ասա ասմանեան ասամմուր աշխարհաւն Մարաց եւ հասանել ի լեառն Ջարասպ.

123. *Խորենացի. Բ. 8 Բ. 9.*

Որպէս առասպաբ լեառ վահ սուն ամի մահուանն Ազեբաանդրի թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Խաղ Ասատին լերկրին Քուշանաց . . .

Որոց սերեալ ազգ Պարթեւաց. եւ ի նոցանէ Արշակ քաջ որ ապրատամբեալ ի Մակեդոնացւոցն՝ թագաւորեաց լերկրին Քուշանաց.

124. *Նախոս. Լ.* 13

Եւ յայմ ամառանէ բարդի Աղեքսանդրի արշաւի ապատամբեալ՝ ի բայց կապին Պարսից եւ ի ձառայութենէ. Մակեդոնացւոց. եւ թագաւորեալ Ասշակ մեծ արդի արշակունի թագաւորաց ի Բահդ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում առնոյն ագդ արեւելից եւ հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ձառայութիւն։

125. *Նախոս. Լ.* 2.

Եւ Աղաթանգեղոս գրէ գրեցի ի վերայ արձանիս պարսիկ իմով ձեռամ գիարս առաջին թագաւորաց Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի։

126. *Խորենացի. Լ.* ը.

Եւ յայս ամառանն հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառդ փոխեալ ի յայնն, որ ունի զբան հնոց եւ գնաճենաց բանս։

Ջոր առեալ . . . վաղարշակ, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէր յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ. եւ գմանն ինչ ի յարձանի հրամայէ դրոշմել։

127. *Նախոս. Լի.* 214.

Եւ յայմ ժամ երրորդի Խոսրովայ տէրութեանն, գորն Խոսրեվ լեգէոյց որ էր յերկրին Պարսից եւ Իւս ժառանգի. գնացին բնդ արեւելս ի կողմանս Պարհաւն կոչեցեալ երկրի, որ էր երկիր Պարթեւաց ի վերայ Ցագկեբրտ արքային Պարսից։

Եւ փախեաւ Ցագկեբրտ յերեսաց նոցա եւ ոչ կարաց ծոգոպրել. քանզի հասին գՆեբտ նորա մերձ ի սահմանս Քուշանաց. եւ գաստրեցին գամենայն գօրս նորա. եւ փախուցեալ անկաւ ի գօրս Թեհմասպայ (Հանայ) իսկ գօրացն Թեհմասպայ կայեալ գՑագկեբրտ սպանին։

128. *Նախոս. ՃԼ.* 106.

Ամրատ ժողովէ զգօրն եւ վերստին սպառազինէ . . . եւ դիմեալ գնայր ի վերայ ազգին Քուշանաց եւ արքային Հեփթաղաց։

129. *Նախոս. Լ.* 46.

Իսկ Պերոզ արքային Պարսից թէպէտ եւ կամեցաւ վերստին գօրս դուսմարել ի վերայ ազխարհիս Հայոց. ոչ եղեւ նմա պարապ, զի համրաւ թշնամանացն ստիպէցին գնալ ի կողմանսն Քուշանաց . . . եւ ինքն անցեալ փոթռանակի եհաս բնդդէմ թշնամւոյն յարեւելս. եւ եղեւ պատերազմն ահարկ, հարին եւ կործանեցին զրագմուխիւն գօրացն Պարսից. մինչեւ ոչ մնաց ի նոցանէ ապրեալ եւ փախստական։ Եւ մեռաւ Պերոզ արքայ ի պատերազմին Հանդերձ եւ իւր անձանէրսւմբք որդւովքն։

130. *Նախոս. Ֆ.* 53.

Եւ եղեւ ի ժամանակին յայնմիսիկ վաղրամ . . . իշխան արեւելից կողմանց աշխարհին Պարթից, որ Հարկանէր գալաւթեամբ իւրով զգօրս

Թետալացւոց (Հունաց) եւ բռնութեամբ առնէր զՀռոմ եւ զամենայն երկիրն Քուշանաց մինչեւ յայնկոյս գետոյն Ճենի որ կոչի Վեհռոտ եւ մինչեւ ցաւեզին որ կոչի Կադերին . . Յայնժամ արարեալ Վահրամայն այնուհետեւ պատերազմ ընդ Ճենի արքային Տագրիթայ. որ էր ի կողմանս յայնմիկ յայս կոյս գետին Ճենի եհար զթագաւորութիւն զօրացն եւ սպան զԹագաւորն ի պատերազմի. եւ ընդունեալ յափշտակեաց զամենայն զգանձ Թագաւորութեանն այնորիկ.

131. Մակաբ. Ա. 10.

Իսկ այս են իշխանք Պարթեւաց. որք Թագաւորեցին զկնի Արշակայ Հօր իւրեանց ի Բահլ. Շահաստան յերկիրն Քուշանաց. որդիք չորք անեն լեալ Արշակի արքայի Պարթեւաց. զառաջինն անուն Թագաւորեցոյց Թետալացւոց աշխարհին, զերկրորդն ի վերայ Պիլիկեցւոց (Հնդկաց). զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց. զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DB
919
L8
1870a

Lukácsy, Kristóf
A magyarok őselei

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 28 12 03 002 6